

Tanzimat Dönemi Sonrası Şer'îyye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Açından Tahlili

Şeriyye Registers of the Post-Tanzimat Period: Content and Diplomacy

*Muhammed Ceyhan**

Özet

Osmanlı adli teşkilatının temel taşı olan kadılar; buldukları yerin hâkimi, belediye başkanı, emniyet âmiri, mülkî âmiri ve halkın her konuda müracaat edebileceği sosyal güvenlik makamı idi. Kadıların tutmuş olduğu ve Osmanlı siyasi, iktisadi, askeri, hukuki ve içtimâî hayatının aydınlatılmasında önemli bir kaynak serisi olan şer'îyye sicil defterleri; Osmanlı Devleti'nin kurumsal bünyesinde zaman içinde meydana gelen değişim ve dönüşüme paralel olarak muhteva ve diplomatik açıdan bazı değişiklikler geçirmiştir. Tanzimat dönemi ile birçok kurum ve müessese ya revizyona uğramış ya da yeni oluşmuştur. Bu sebeple Tanzimat döneminde kadıların birçok yetkisi başka memurlarca ve kurumlarca paylaşılmıştır. Özellikle, Osmanlı hukukunun yanında Batı usulü hukukun benimsenmesi ve Şer'îyye mahkemelerinin yanı sıra Nizamiye mahkemelerinin vücut bulması klasik şer'îyye sicillerinin içeriğinde ve belge türlerinde değişime sebep olmuştur.

Söz konusu çalışmamızda Osmanlı tarihi açısından önemli bir kaynak serisi olarak zikrettiğimiz şer'îyye sicillerinin muhteva ve diplomatik açıdan geçirdiği değişimi ve dönüşümü yansıtmak ve böylece Tanzimat sonrası dönem için, ilgili kaynak serileri üzerinde yapılacak yeni çalışmalara ışık tutmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şer'îyye Sicilleri, Tanzimat Dönemi, Diplomatik ve Muhteva, Şer'îyye Mahkemeleri, Nizamiye Mahkemeleri.

Abstract

“Kadı”, a city official in the Ottoman Empire with judicial and administrative duties resembling a judge, mayor, police chief. The “Şeriyye sicil” (registers) kept by the Kadı's were an important source of information on the political, economic, military, legal and social life in the Ottoman Empire. The content and diplomacy of the registers

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü; mceyhan@ankara.edu.tr, muhammedceyhan83@gmail.com.

changed in time according to the developments in the institutional structure of the Ottoman Empire, especially after the “Tanzimat”. The structure of many institutions or establishments were established or revised, and the authority of “Kadı”s were shared by institutions and officers. The assimilation of Western law besides Ottoman law, and the existence of “Nizamiye Courts” in addition to the Şer'iyye Courts in particular contributed to the changes in the content of and the kinds of documents included in the classical şer'iyye sicils (registers). The aim of this study is to reflect the change and transformation of the şer'iyye registers in respect to content and diplomacy, and provide a source for later studies on the Post-Tanzimat period.

Key Words: Şer'iye Registers, the term of Tanzimat, Diplomatik and Content, Şer'iyye Courts, Nizamiyye Courts

Giriş

Fertlerin eşit karakterde yaratılmadıkları ve insanlar müdahalesiz kaldıkça kuvvetin hakkı daima ayaklar altına alacağı, bu sebeple de cemiyet içinde kuvvet ile hakkı dengeleyecek üçüncü bir kuvvetin (kaza kuvvetinin) lüzum ve ehemmiyeti eskiden beri bilinmektedir. Bu itibarla daha üç kişinin bir araya geldiği, yani, ilk insan topluluğunun kurulmağa başladığı en eski zamanlarda, zayıfların haklarını aramak için bir yetkili mercie başvurmak ihtiyacını duydukları düşünülürse hak, adalet, dava, kaza meselelerinin, insanlık tarihiyle yaşıt olduğunu kabul etmek gerekir¹. Dünya tarihinin uzun ömürlü devletlerinden olan Osmanlı Devleti'ni, etnik, dinî ve kültürel farklılıklar bakımından zengin, ancak bir o kadar da problemlili olan bir coğrafyada altı asrı aşan bir süre ayakta tutan faktörlerin başında, bu devletin sahip olduğu hukukî yapı ve bunu işletiş biçimi olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim devletin birinci padişahı olan Sultan Osman'ın ilk tayin ettiği iki memurdan birisi hukukun icra mercii olan kadı olmuştur².

Geniş bir coğrafyaya yayılan ve birçok farklı etnik, dinî ve kültürel unsuru bir arada barındıran Osmanlı Devleti'nin hukuk alanında şanslı olduğu nokta, oturmuş bir hukukî yapı ve işleyiş mirası üzerine kurulmuş olmasıydı. Bu sebeple bu devleti kuranlar Roma hukukunda olduğu gibi sıfırdan bir hukukî yapı kurmak zorunda kalmamışlardır. Osmanlı Devleti'nin mirasçısı olduğu ve büyük ölçüde hukukî ve kültürel mirasını devraldığı Anadolu Selçuklu, Büyük Selçuklu ve Abbasi Devletleri, esas itibarıyla İslam hukukuna ve sonuncusu hariç olmak üzere belirli ölçüde de eski Türk-Moğol hukukuna dayanan bir

¹ Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili*, TTK. Basımevi, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1958, s. 19.

² Ahmet Akgündüz, “İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iyye Mahkemeleri ve Şer'iyye Sicilleri”, *Türkler*, C. X., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 54.

hukuk düzenine sahiptiler. Dolayısıyla bir sentezi devralan Osmanlıların yaptığı şey, bir taraftan bu hukukî düzeni kısmen dönemin ihtiyaçları ışığında yeniden yorumlamak, diğer taraftan da bu hukuk düzenini etkin bir tarzda hayata geçirmek olmuştur. Osmanlı mozağini uzun süre bir arada tutan asıl faktörün bu etkinlik olduğu söylenebilir³.

Osmanlı hukukunun esas temelini İslam hukukunun oluşturduğu inkâr edilemez. Bu realite Osmanlı Devleti'nin çağdaşı veya daha önce kurulmuş bulunan diğer İslam devletleri için de geçerlidir. Ancak her devlet için İslam hukuku uygulamasında gerek mezhep ayrılığına gerekse sosyal, siyasî, kültürel farklılıklara bağlı olarak birtakım değişikliklerin olduğu da bir vakıadır. Bu farklılıkları Osmanlı Devleti'nde gözlemlemek mümkündür. Ayrıca buna İslam hukukunun ayrıntılı olarak düzenlemediği veya düzenlemesini devlet başkanlarına havale ettiği alanlarda Osmanlı padişahları tarafından dönemin ihtiyaçları ve anlayışı ışığında hukuk kurallarının bulunduğu olgusu da eklenmelidir. Bütün bunlar değerlendirildiğinde altı asırlık Osmanlı uygulamasının nasıl kendine özgü hukukî bir yapı ortaya koyduğu kolayca anlaşılır. O halde Osmanlı hukuku denince hatıra İslam hukukunun teorik esaslarıyla, bu hukukun altı asırda aldığı şekiller ve Osmanlı hükümdarlarının kendilerine tanınan alanlarda koyduğu hukuk kuralları ve kanunlar gelmelidir⁴.

Yukarıda kısaca değinmiş olduğumuz ve devletin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süreçte Osmanlı Devleti'nde cari olan hukukî yapının uygulamada aldığı hâli anlayabilmek, elbette ki, bu hukukun icra mercii olan adli mekanizmayı ve bunun kayıtları olan şer'îye sicillerini bilmekten geçmektedir. Bu cümleden olarak, Osmanlı mahkemelerini bir bütün olarak, süreç içinde geçirdiği değişimi de göz önüne alarak incelememiz gerektiği gibi, bu mahkemelerde adaleti temine memur kadılık kurumunu da yine aynı bütünlük

³ Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi", *Türkler*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 15.

⁴ Osmanlı hukukunu oluşturan bu iki unsurdan İslam hukukuna "şer'", "ahkam-ı şer'îyye", Osmanlı hükümdarları tarafından konan hukuk kurallarını da "örf", "kanun", "kavânin-i örfiye" gibi isimler verilmiştir. Ferman, berat, hüküm, kanunname, siyasetname, adaletnâme tarzındaki Osmanlı hukuk belgelerinde Osmanlı hukukunun bu ikili yapısı "şer'" ve "kanun" şeklinde sürekli birlikte anılmıştır. M. A. Aydın, "*Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı...*", s. 15. Osmanlı kanunnamelerinin alanını, İslam hukukunda ulü'l-emre tanınan yasama yetkisi teşkil eder. Kanun ve kanunname geleneği Osmanlılara has değildir. Ancak şer'î hükümlere uygun olarak, örfî hukukun bütün alanlarında ulü'l-emre tanınan yetkileri tamamen kullanan ve geniş çapta kanunnameler ortaya koyan ilk devlet Osmanlı Devleti'dir. İslamiyet'ten önceki Türklerde de kanunname geleneği mevcuttur. Osmanlı kanunnameleri, Türk idare kanunlarından yararlanmış, ancak şer'îlik süzgecinden mutlaka geçirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Kanunnâmeleri: Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihi Seyri", *Türkler*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 21 vd.

içinde bilmemiz gerekmektedir. Zira bir taraftan Osmanlı kadısı zaman içerisinde görev ve yetki alanları itibariyle bir değişim yaşarken diğer taraftan da şer'îye mahkemeleri olarak adlandırılan mahkemeler bir değişime maruz kalmıştır. Aynı şekilde bu değişime paralel olarak Osmanlı şer'îye sicilleri olarak adlandırılan kayıtlar da muhteva ve diplomatik açıdan süreç içerisinde farklılık arz etmektedir.

1. Tanzimat Dönemi'ne Kadar Tutulan Şer'îye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Özellikleri

Osmanlı Devleti'nde daha beylikler döneminden itibaren fethedilen yerlere hukuku temsilen bir kadının, idareyi temsilen bir subaşının tayini, yerleşmiş bir gelenektir⁵. Osmanlı Devleti idarî taksimat olarak eyâletlere, eyâletler livâlara, livâlar kazalara, kazalar nahiyelere ve nahiyeler de köylere ayrılıyordu. Nahiye ve köyler dışında kalan diğer idarî merkezler aynı zamanda birer yargı merkeziydi. Her yargı merkezinde birer kadı bulunurdu. Tek kadının görev yaptığı bu usule şer'îye mahkemeleri adı verilmekteydi⁶ ki, esasî İslam hukukuna dayanan bu müesseseler, adalet ve hükümet işlerinde tamamıyla fıkıh esaslarına ve muhtelif zamanlarda bazen de kanunnamelere istinat etmişlerdir⁷.

Şer'îye mahkemeleri, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanına kadar aslı, genel mahkemeler (mehâkim-i umumiye) olarak görev yapmışlar ve hukukî, cezaî, idarî, askerî, malî ve her çeşit davaya bakmışlardır. Zira Osmanlı adli teşkilatının temel taşı olan kadılar, buldukları yerin hem hâkimi, hem belediye başkanı, hem emniyet âmiri, (bazen) hem mülkî âmiri ve hem de halkın her konuda müracaat edebileceği sosyal güvenlik makamıydı⁸.

Tanzimat Dönemi'ne kadar elimizdeki şer'îye sicilleri tetkik edildiğinde, kadı ve naiplerin çeşitli vazifeleriyle takip ettikleri muhakeme usulleri şu şekilde özetlenebilir⁹:

⁵ İlber Ortaylı, "Kadı: Osmanlı Kadısı", *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 69-70.

⁶ A. Akgündüz, "*İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki:...*", s. 54.

⁷ T. Mümtaz Yaman, "Şer'î Mahkeme Sicilleri", *Ülkü*, C. 12, S. 68, Ulus Basımevi, Ankara İlk Teşrin 1938, s. 154.

⁸ A. Akgündüz, "*İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki:...*", s. 55.

⁹Kadı ve naiplerin görev ve yetkilerine maddeler halinde yer verdiğimiz bu bilgiler H. Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, (s. 33-39) isimli eserden özet olarak aktarılmıştır. Esasen Ongan, bu değerlendirmeleri yaparken bütün şer'îye sicilleri adına yapmıştır. Ancak, biz bunu Tanzimat dönemine kadarki zaman dilimi ile sınırlandırdık. Çünkü aşağıda da belirttiğimiz üzere şer'îye sicil defterleri Osmanlı kadısının yetki alanında yaşadığı değişime paralel olarak muhteviyat açısından Tanzimat'tan itibaren bazı farklılıklar arz etmektedir. Ayrıca, söz konusu iktibasa tarafımızdan da bazı bilgiler ilave edilmiştir.

1-Kadular, her şeyden önce buldukları yerlerdeki toplumun hukuk ve ceza ile ilgili davalarına bakarlar, aradaki anlaşmazlıkları öf ve şeriat kaidelerine göre hallederlerdi.

2-Kazâ (yargılama) göreviyle sorumlu olan bu memurlar, aynı zamanda velâyet sıfatını da taşıdıklarından dolayı her bakımdan güvenilir kimselerdi. Bu nedenle kamu hukukunun korunması kadulara düşen görevlerin başında gelirdi.

3-Bir merkezde bulunan kadular, o vilâyete bağlı diğer kasabalara nâibler tayin etmek yetkisine de sahiptiler.

4-Bugün noterlerce düzenlenen kefâlet, vekâlet, mukâvele, borçlanma gibi her nev'i akidler, vaktiyle kadular ve nâibler tarafından şer'îyye mahkemelerinde yapılır ve tüm bu akidler şer'îyye sicil defterlerine kaydedilirdi.

5-Miras konusunda tek merci kadı ve nâib idi. Ölmüş bir kimsenin mallarını, hiçbir baksızlığa meydan vermeden mirasçılar arasında bölüştürmek kaduların en önemli görevlerinden idi. Gerek ölenin borçları gerekse resm-i kısmet (terikenin bölüştürülmesi karşılığı alınan harç), diğer harçlar, terike tutarından çıkarıldıktan sonra kalan miktar mirâz kadı ve nâibler tarafından ferâiz usullerine göre hisselerine ayrılırdı.

6-Kadı ve nâibler, aynı zamanda aile hukukunun da düzenleyicisi idiler. Evleneceklerin nikâhlarını bunlar kıyardı.

7-Kadular, buldukları vilâyet ve sancakların tüm mukâta'a (kıraya verme) işlerini kontrol etmekle de sorumlu idiler. Herhangi bir vakfa ait han, hamam, dükkân ve sair akarlar, şer'îyye mahkemelerinde arttırma yoluyla kırıya verilir ve bu husustaki resmî işlemler olduğu gibi zabut halinde sicile kaydedilirdi.

8-Kadular derece olarak Beylerbeyi'nden ve Sancakbeyi'nden sonra yer alan büyük bir devlet memuruydu. Bu nedenle de merkezden gönderilen ve hatta her derecedeki makamlardan yazılan resmî yazıları sicillere işlerler, altlarına da çoğu kez kendisine ulaştığı tarihi belirtirlerdi.

9-Sefer sırasında kadı ve nâibler buldukları yerlerden ayrılmazlardı. Bununla beraber sefer sırasında bunların görevleri hem ağır hem de mesuliyetliydi. Ordunun iâşesi için gerekli yiyecek maddeleriyle, barut ve sair harp araç ve gereçlerinin hazırlanması, sefere gitmeyenlerin baklarından gelinmesi gibi emirler çoğu kez doğrudan doğruya bu makama yazılırdı.

10-Yollarda ve şehirlerde güvenliğin korunması, hırsızların ve katillerin yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi veya oldukları yerde ibret için cezalandırılmaları gibi emirler, beylerbeyi ve sancakbeyi ile birlikte kadulara da yazılırdı.

11-Kadı veya nâibler, kimi suüstimali görülen sancakbeyi veya diğer bir kadı veyhut başka bir devlet adamı hakkında tahkikata memur edilebilirdi.

12-Kadı ve nâiblerin en önemli görevlerinden biri de buldukları şehir veya kasabaların belediye işlerine bakmaktır. Fiyatların düzenlenmesi ve bunların sık sık kontrolü, esnafın teftişi, kalpazanlığın, ibtikârın ve istifşiliğin önlenmesi, bunların başlıca görevlerindendi.

13-Şimdiki tapu dairelerinden yapılan arazi ve emlak alım satımları, vaktiyle şer'îyye mahkemelerinde yapılırdı.

14-Vaktiyle kurulmuş olan esnaf teşekküllerinin (Loncaların) meslek ahlakını kökleştirmek hususunda çok büyük rol oynadığını biliyoruz. Her esnaf teşekkülüünün başında kethüdalar (esnaf şeyhleri), yiğitbaşılar bulunurdu ki bunlar, o esnafın gösterecekleri istek üzerine ve yalnızca kadı ve nâibler tarafından tayin ve icabında azlolunurdu.

Kadılar ve nâipler, yukarıda zikrettiğimiz görev ve yetkileri dâhilinde mahkemelerde yaptıkları bütün muameleyi şer'iyeye sicilleri denilen defterlere kaydederlerdi. Zira kadıların "sicil" denilen birer defter tutmaları kanundu¹⁰. Tutulan defterler, belirli bir uzmanlık esasına göre değil, hem kadının kendi yetki alanı dâhilinde verdiği belgeleri ve hem de merkezden taşraya gelen belgeleri bir bütün olarak içermekteydi¹¹. Tanzimat dönemine kadar tutulmuş olan şer'iyeye sicil defterlerinin muhteviyatını yukarıdaki kadı ve nâiplerin görev ve yetkileri ile endeksli olarak Osmanlı siyasî, iktisadî, askerî, hukukî ve ictimai hayatı hakkında bilgi veren muhtasar kaynak serileri şeklinde tarif edebiliriz.

Bu defterler belli bir usul ve kaide üzere müstakil şekilde boyu uzun eni dar olurlardı. Yazıları çoğu zaman ta'lik veya ta'lik kırmayı dediğimiz yazı şeklindedir. Kâğıtları çok sağlam ve mürekkepleri bugün bile parlaklıklarını koruyacak kadar sabittir¹². Şer'iyeye sicil defterlerinin anlaşılmasında belki de en önemli husus söz konusu defterlerde yer alan belge türlerinin neler olduğudur. Özellikle hangi belgenin hangi kurum ve merci tarafından gönderildiği veya kaleme alındığının bilinmesi, muhteviyatın kısa sürede anlaşılmasını sağlayacaktır. Burada hemen şunu belirtmek gerekir ki, Tanzimat dönemine kadarki süreçte sicillerde yer alan belgelerin türleri pek değişime maruz kalmamıştır. Yani sicillerde, klasik Osmanlı kurumlarının belge türlerini ve yazışma usullerini görmekteyiz.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1984, s. 109.

¹¹ Şer'iyeye sicilleri olarak adlandırdığımız defterler, ilk tutulmaya başlandığı zamanlardan itibaren Tanzimat'a kadar geçen sürede hep aynı özelliklerde ve tek surette tutulmuşlardır. Konu ayırımına veya belge ayırımına göre ayrı ayrı tutulmaları söz konusu değildir. Kadı göreve başladığında defterin başına görev beratını kaydeder, ardından da kendi yetki alanına giren konuları ve merkezden taşraya gelen ilgili yazıları ya karışık olarak ya da defterin başına önce kendi tutuğu kayıtları kaydeder, sonra merkezden gelenleri eklerdi. Bu konuda örnek için bkz. *Konya Şer'iyeye Sicil Defterleri*, defter no: 42. H. 1118-1119 / M. 1706-1707 tarihli olan bu defterin 268. Sayfasının ikinci belgesine kadar bütün belgeler, kadının, kendi yetki alanına giren konuları havi belgelerdir. İlgili sayfanın ikinci belgesinden itibaren defterin son sayfası olan 294. Sayfaya kadarki belgeler ise merkezden taşraya gelen veya başka makamlarca verilmiş olan belgelerden oluşmaktadır.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şer'î Mahkeme Sicilleri", *Ülkü*, C. 5, S. 29, Ulus Basımevi, Ankara Temmuz 1935, s. 366.

İlgili dönemde şer'îyye sicil defterlerinde yer alan belge türleri şunlardır¹³:

1-Kadı tarafından kaleme alınan belgeler

- Hücçet
- İ'lâm
- Ma'rûz
- Mürâsele
- Diğer kayıtlar (narh, müsadere, terike vs.)

2-Başka makamlardan sadır olan ve sicile kaydedilen belgeler

- Padişah'tan gelen ferman ve beratlar
- Sadrazam, Beylerbeyi ve Kazasker buyurulduları
- Temessükler
- Tezkireler
- Mektuplar

Bu belge türlerinde; her çeşit dava zabıtlarıyla mukavele, senet, satış, vakfiye, vekâlet, kefalet, vesayet, itk, borçlanma, tereke ve taksim, evlenme,

¹³ Konuyla ilgili taksimat için bkz. Ahmet Akgündüz, Heyet, *Şer'îye Sicilleri*, C. I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 19-50. Belge türlerinin ne manaya geldiği hususunda bkz. Yılmaz Kurt, Muhammed Ceyhan, *Osmanlı Paleografyası ve Osmanlı Diplomatikası*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012. Ferman türü belgelere ferman-ı âlişân da denilmektedir. Ancak Ankara sicilleri arasında rastladığımız bir belgede, belge bütün özellikleri ile ferman olmasına rağmen belgenin baş kısmında “mukarrernâme” yazmaktadır. Buradan çıkan sonuç şu; merkezden gelen ve bir sureti şer'îyye sicil defterlerine kaydedilen belgelerin adlandırılmalarında belgenin bütüncül özelliklerine bakmak gerekmektedir. Söz konusu belge için bkz. 1022-1028 tarihli *Ankara Şer'îyye Sicil Defterleri*, defter no: 17. s. 188. Ayrıca, bu tasnifin yanı sıra farklı tasnif yapan araştırmacılar da vardır. Diplomatik bilimi açısından 16. ve 17. Yüzyılların sicillerini inceleyen Ekrem Tak, ana tasnifi, yani kadı tarafından kaleme alınan belgeler ve başka makamlardan sadır olup sicillere kaydedilen belgeler ayrımını aynen vermekle beraber, kadıların kalem aldığı belgeleri Hücçet, Arz, Maruz, İ'lâm, Terike, Vakfiye, Mürasele şeklinde; başka makamlardan sadır olan belgeleri de Ferman, Nişan, Buyuruldu, Temessük, Arz-ı hal şeklinde tasnife tabi tutmuştur. Tak'ın yaptığı tasnif büyük ölçüde yukarıda verdiğimiz tasnifle benzeşmekle beraber, kimi farklılıklar da vardır. Mesela, biz Vakfiye'yi bir hüccet statüsünde değerlendirip onu ayrı bir belge olarak vermedik. Oysa Tak, Vakfiye'yi ayrı bir belge türü olarak değerlendirmiştir. Yine merkezden ya da diğer resmî makamlardan sadır olan belgeler zümresinden olarak bizim tasnifimizde Tezkire ve Mektub türü belgelere yer verilmişken söz konusu araştırmacı bu tür belgelere hiç yer vermemiştir. Oysa 16. ve 17. Yüzyıl sicillerinde Tezkire ve Mektup türü belgelere sıklıkla rastlanmaktadır. Ekrem Tak'ın konu ile ilgili tezi için bkz. *“Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Gelişimi”*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.

boşanma gibi fıkıh ilminin başlıca konularını teşkil eden şer'î muamelelere dair resmî bilgilerle birlikte, narhlar ve esnaf teftişine ait notlar ile başta hükümdar olmak üzere her derecedeki büyük ve küçük makamlardan beylerbeylerine, sancakbeylerine, kadınlara, müftülere, mütesellimlere, dizdarlara, defterdarlara, müderrislere, mütevellilere, voyvodalara, emirlere, altı bölük yerlerine, âyân-ı vilâyet ve iş erlerine hitâben yazılan fermân, berât, rüs, tezkire, mektûp gibi resmî mahiyetteki emir ve yazı kopyalarında devlet işlerine ilişkin bilgiler bulmak mümkündür¹⁴.

2. Tanzimat Dönemi İtibariyle Tutulan Şer'îye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Özellikleri

Tanzimat öncesi dönemde, tek hâkimli ve tek dereceli Şer'îye mahkemeleri yerini, Tanzimat dönemi itibariyle görev alanı büyük ölçüde daralmış bulunan Şer'îye mahkemelerine ve hukuk ve ceza davalarına bakan toplu hâkimli ve dereceli Nizamiye mahkemelerine bırakmıştır. Yine Tanzimat öncesi dönemde bir üst mahkeme niteliği olan Divan-ı Hümâyûn'un¹⁵ bu alanlardaki yerini de Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye, Şura-yı Devlet ve Meclis-i Tedkikat-ı Şer'îye almıştır¹⁶. Osmanlı hukukunda meydana gelen bu değişimin uzun bir sürecin ürünü olduğunu görmekteyiz. Nitekim Osmanlı Devleti, her geçen gün ilerleyen çöküşünü durdurabilmek için Tanzimat'tan çok önceleri siyasî, askerî, iktisadî ve ictimâî alanlarda birtakım ıslahat girişimlerinde bulunmuş ancak, bu ıslah çalışmaları ağırlıklı olarak askerî merkezli kalmıştır.

¹⁴ H. Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, s.10.

¹⁵ Klasik dönem olarak addettiğimiz Tanzimat öncesi dönem Osmanlı hukukunda, bugünkü adıyla "kanun yolları" olarak ifade edilen mahkeme kararlarının kontrolü İslam hukukunda da vardı. Ancak Batı hukukundaki kanun yolu usullerinden farklıydı. Her şeyden önce bugünkü şekliyle istinafa rastlanılmamaktadır. Bunun sebebi de Avrupa hukukunda istinafi doğuran amillerin başında gelen feodalitenin İslam hukukunda olmamasıdır. Osmanlı klasik dönem hukukunda bir üst mahkeme olarak görev yapan Divân-ı Hümâyûn; gerek ilgililerin talebi, gerek bizzat hâkimin arzı ve gerekse resen mahkeme kararlarını incelemekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)" *Bellekten*, Cilt LXV, Sayı 242-244, TTK Basımevi, Ankara 2002, s. 959-1005. Tanzimat öncesi şer'îye sicil defterleri üzerinde yapmış olduğumuz araştırmada en çok dikkatimizi çeken husus, kadının şahıslar arasında görmüş olduğu davaların bazılarını "ma'rûz" adı verilen ve "...huzûr-ı âlilerine i'lâm olunur" şeklinde bir ifadeyle biten belgelerle merkeze bildirmesi hususudur. 18. yüzyılın sonları ve özellikle 19. yüzyılın ilk yarısındaki sicillerde şahıslar arasındaki ihtilafı havi davaların merkeze kadı tarafından arzına sıklıkla başvurulduğunu görmekteyiz.

¹⁶ Tanzimat'ın ilanından sonra Şer'îye mahkemelerinin kanun yolu mercii olarak Fetvâhâne ve Meclis-i Tetkikât-ı Şer'îye'nin ön plana çıktığını görmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s. 51270-277.

19. yüzyıla gelindiğinde devlet bünyesinde büyük ölçekli ve her alana inhisar edilecek reformlara olan ihtiyaç artmıştır¹⁷. İhtiyacın yanı sıra zorunluluk da söz konusu reformlarda etkili olmuştur. Özellikle kapitülasyonların yüzyıllar boyu yarattığı olumsuzlukların, 19. yüzyıla gelindiğinde artık kişisel bir statü olmaktan çıkıp mahkemeler, okullar, hastaneler, postaneler, şirketler gibi kurumsal statüler ile iyice etkisini arttırması¹⁸ Osmanlı Devleti'nin her sahada olduğu gibi hukuk sahasında da reform hareketlerine girişmesine sebep olmuştur. Ancak, padişah başta olmak üzere devlet adamlarının hemen hiçbiri mevcut hukuk sistemini tamamen bırakıp Batı hukukunu bir bütün olarak almayı hiç düşünmemişlerdir. Bu nedenle, bir taraftan devletin dinî esaslarından kaynaklı ve İslâm hukukunun uygulayıcı mercii olan Şer'îyye mahkemeleri ve onun temel istinatgahı olan şer'î hukuk devam ederken, diğer taraftan din farkı gözetmeksizin herkese uygulanabilecek, adaleti eşitliği sağlayacak ve her şeyden önemlisi dış baskılara son verecek, azınlıkların milliyetçi duygularını bastıracak Batı usulü kanunlara ve Nizamiyye mahkemelerine bir arada yer verici bir hukuk reformu benimsenmiştir¹⁹.

¹⁷ Ali Akyıldız, 1792 senesinden itibaren daimî elçiler atanması neticesinde onların gezip gördükleri ülkelerin idarî, siyasi, iktisadî ve ictimâî durumları hakkında edindikleri bilgi ve tecrübeleri ülkelere döndüklerinde sefaretnâme denen raporlarla sunmalarının daha sonraları oluşacak Osmanlı modernleşmesi fikrinin olgunlaşmasını sağladığını ve bunun yanı sıra Osmanlı reformcularının, Avrupa'nın değişik ülkelerinden etkilenecek uyguladıkları ıslahatların, planlı ve programlı olmaktan çok, pratik ihtiyaçlara cevap verebilecek bir yapıda olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 292-306. Ancak, 19. yüzyıl dünyasının gerektirdiği siyasi ve idarî yapıyı kurmak için çabalayan reformcular, çağlarına uygun olmayan iktisadî bir yapıyı devraldıklarından toplumun maddî temellerinde ve iktisadî mekanizmalarında aynı derecede paralel ilerlemeler gerçekleştirmelerine izin vermedi. Zira reformcuların dünya görüşleri, uygarlık anlayışları ve devlet geleneklerinin onlara gösterdiği yol, iktisadî engelleri aşmalarına müsaade etmiyordu. Ertuğrul Tokdemir, "Çözülüş ve Uyum Sürecinde Tehditler ve Tepkiler", *Prof. Dr. Haydar Kazgan'a Armağan: Yakın Tarihimizin İktisadî Panoraması*, (Ed: Ertuğrul Tokdemir, Öner Günçavlı, Saime Suna Kayam), TTK, Ankara 2011, s. 58.

¹⁸ Kapitülasyonların kaldırılması yönündeki taleplere karşın taraf devletler, kapitülasyonların kaldırılmasını adli ve idarî ıslahatın gerçekleştirilmesine bağlamışlardır. Buna karşın Türk tarafı da, devletin adli ve idarî yapısında köklü değişiklikler yaparak kapitülasyonları gereksiz hale getirecek hukukun çağdaş ilkeleri ve kurumlarını benimsemek yönünde girişimlerde bulunmuşlardır. Bahadır Apaydın, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, Adalet Yayınları, Ankara 2010, s. 315-316.

¹⁹ Gülnihâl Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, TTK, 2. Baskı, Ankara 2010, s. 216. Yazar, Osmanlı Devleti'nde yaratılan bu şekildeki bir hukuk resepsiyonunu; müslüman olan olmayan halkın güvenini kazanma, bağımsızlığın ve egemenliğin önünde yükselen

Hukuk reformları çerçevesinde Fransız örneğine göre yeni mahkemelerin kurulması²⁰, Şer'iyeye mahkemelerinin görev alanlarını gitgide daraltmıştır. Ancak, bu yeni örgütlenme hemen bir anda olmamıştır. Tanzimat döneminde meydana gelen adli yargı reformları çerçevesinde 1840-1864 arası dönemde idareden bağımsız mahkemeler kurmak yerine, idarî organların yeni oluşturulan kanunlara göre yargı yapması öngörülmüştür. 1864 tarihli Tuna Vilayet Nizamnamesi ile artık yeni bir dönem başlamış²¹, Nizamiye mahkemeleri isminde ve Batı tarzında mahkemeler teşekkül etmiştir. İlk dönemde 1864 yılına kadar İstanbul dışında, kamu hukuku alanına giren konularda ve özellikle ceza hukuku kapsamındaki davalarda, *Mubassıllık Meclisleri* yetkili kılınmıştır. Daha sonra *Memleket Meclislerine* geçen bu yetki, 1854'ten itibaren bu meclisin alt bir birimi olarak kurulan ve salt yargılama işlevini yüklenen *Meclis-i Tabkiklere* geçti. Ceza davalarında, İstanbul dışındaki meclislerden gelen davaları bir üst mahkeme olarak gören *Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliyye* ise İstanbul'daki davaları bir ilk derece mahkemesi olarak görüyordu. *Meclis-i Valâ* 1847'den itibaren tam bir temyiz mahkemesi sıfatı kazanacaktır²².

kapitülasyonların ve azınlık imtiyazları duvarlarını yıkmada bir araç olarak görmektedir. Özellikle Osmanlı vatandaşı olmayan cenebilerin yerel unsurlar ile olan davalarına Nizamiye mahkemelerinin bakması gerektiğinin ilgili makamlara bildirilmesi bu konunun önemini ortaya koymaktadır. Nitekim H. 1329 tarihinde Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi'nden Meşihat'e yazılan yazıda bu husus hatırlatılmaktadır. BOA., *DH.İD.*, 124-2/20 (04 B. 1329/1 Temmuz 1911).

²⁰ Adli reformlarda Fransa'nın örnek alınmasında; Fransa ile yüzyıllar öncesine giden ilişkiler, Tanzimat öncesi askerî islahatlarda pek çok Fransız subayından istifade edilmesi ve her şeyden önemlisi Fransız İhtilâli'nin getirdiği özgürlükçü, eşitlikçi anlayışın Tanzimat'ın mantığına uygun olması gibi sebepler etkili olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. B. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri: ...*, 51-61. Oysa idarî reformlarda daha ziyade, zihniyet ve hakimiyet anlayışı olarak kendi bünyelerine daha yakın olan Avusturya modeli tercih edilmiştir. A. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez...*, s. 293.

²¹ Klâsik Osmanlı taşra yönetiminin ana birimi sancaktı ve malî, adli, idarî örgütlenme sancak düzeyindeydi. Sancakların üstünde ise eyalet örgütlenmeleri vardı ki, bunlar daha ziyade askerî bir koordinasyon ünitesi olarak düşünülmüştür. 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile eyaletlerin daraltılarak vilâyetler şekline dönüştürülmüş ve bunlar adli, malî, idarî bir hüviyet kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2011, s. 61.

²² Sedat Bingöl, *Hırsova Kazâ Deâvî Meclisi Tutanakları (Nizamiye Mahkemeleri Tutanaklarından Bir Örnek)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2002, s. 7-9. Nizamiye Mahkemeleri'nin kuruluşu hususunda araştırmacılar arasında görüş birliği bulunmamaktadır. Stanford J.-Ezel Shaw 1869 Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kuruluşunu esas alırken, kimileri 1860 tarihli Ticaret Kanûnnâme-i Hümayûnuna Zeyl'in öngördüğü ve Ticaret Nezareti gözetiminde kurulan Ticaret Mahkemeleri'nin kuruluşunu Nizamiye Mahkemeleri'nin başlangıcı olarak kabul etmiştir. Reşit Belgesay 7 Kasım 1964 tarihli nizamname ile kaza, sancak ve vilâyetlerde kurulan dava meclisleriyle, Ebu'l-ülâ Mardin ise, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kuruluşuyla söz konusu mahkemelerin

Osmanlı adlı reformları açısından 1864 tarihi bir kırılma noktasıdır. Bu tarihte taşra teşkilatını düzenlemek üzere Fransız modeline uygun ancak bundan daha merkezîyetçi bir eğilim taşıyan reformlara girilmiştir. Söz konusu tarihte Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi olarak adlandırılan ve daha sonra birçok vilayete inhisar ettirilen bu nizamname ile eyalet ve sancak meclislerinin idarî ve adlî görevleri ayrılmıştır. İdarî sahada vilâyet ve livâ meclis-i idareleri, yargı sahasında da Nizamiyye mahkemeleri adı verilen ve bidayet, istinaf ve temyiz olmak üzere üç dereceden oluşan mahkemeler teşekkül etmiştir. Nizamiyye mahkemeleri 1872 ve 1879 yıllarında çıkarılan nizamnameler ile büyük ölçüde Fransız adlî teşkilatını örnek alan ve Cumhuriyet dönemi adlî teşkilatının temelini teşkil eden düzenlemeler şekline dönüşmüştür²³.

1864 tarihli vilayet nizamnamesi ile teşekkül eden Nizamiyye mahkemeleri, her geçen gün yaygınlaşmış, İstanbul dışında hemen hemen bütün ülkede teşkilatlanmaya başlamıştır. Nizamiyye mahkemelerinin yetki, görev ve teşkilatına dair eksikliklerin, 1872 ve 1879 tarihli düzenlemeler ile tamamlandığını yukarıda belirtmiştik²⁴. Ancak bu teşkilatlanmanın birden olmadığı ve zamana yayıldığını²⁵ hatta bazı yerlerde Nizamiyye mahkemelerinin istenen sonucu vermemesi üzerine de feshedildiğine dair örnekler görmekteyiz²⁶. Zaman içinde ıslaha ihtiyaç duyanlar da tekrar bir nizâmname ile

kurulduğunu kabul etmiştir. Halil Cin ise 1871 tarihli bir nizamnameyi esas almaktadır. Söz konusu tartışmalara ilişkin bilgi için bkz. Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı reformu (Nizâmiyye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2004, s.45-50. Bingöl ise Nizamiyye mahkemelerinin kuruluşunun (1281) 1864 Tuna Vilâyet Nizamnâmesi ile gerçekleştiğini savunmaktadır. Aynı şekilde Tanzimat dönemi mahkemelerini derinlemesine inceleyen Ekinci de söz konusu mahkemelerinin kuruluşunu 1864 olarak kabul etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. E.B. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri:...*, s. 159 vd.

²³ E.B. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri:...*, s. 159 vd.

²⁴ 29 Şevvâl 1288/11 Ocak 1872'de "Mehâkim-i Nizâmiyye Hakkında Nizâmâme" *Düstur*, I. Tertip, Cilt 1, s. 352-357; 21. Rebiu'l-evvel 1289/29 Mayıs 1872'de Dersaadet Hukuk-ı A'diye ve Cezâiye Mehâkim-i Nizâmiyyesinin Teşkilat ve Vezâifine Dâir Nizâmname" *Düstur*, I. Tertip, Cilt 1, s.357-364; 27 Cemâziye'l-âhir 1296/18 Haziran 1879'da "Mehâkim-i Nizâmiyyenin Teşkilâtı Kanûnu" *Düstur*, I. Tertip, Cilt 4, s. 245-260.

²⁵ Adliye ve Mezahip Nezâreti'ne yazılan yazıda Seferihisar Kazası'nda henüz bir Nizamiyye mahkemesinin olmadığı ve bu sebeple davaları vukuunda dört saat mesafedeki Urla Kazası Nizamiyye mahkemesine gidildiği, bu sebeple zorluk çekildiğinden bahsle kaza ahalisi kendi kazalarında da bir Nizamiyye mahkemesinin kurulmasını talep etmektedir. BOA., *DH. MKT.* 1910/103 (12 C. 1309/13 Ocak 1892). Ancak, Seferihisar'da oluşturulması teklif edilen Nizamiyye mahkemesinin, maliyenin mevcut durumunun göz önüne alınarak bütçenin rahatlayacağı bir zamana bırakıldığı görülmektedir. BOA., *DH. MKT.* 873/22 (22 Ca. 1322/4 Ağustos 1904).

²⁶ Yemen'de eşkıyalık yapmış olanların muhakemesinin Nizamiyye mahkemelerinde sağlanamadığı gerekçesiyle bunların lağvedilip, işlerin Şer'îyye mahkemelerince yürütülmesi ve suçluların da Divân-ı Örf'de yargılanması uygun görülmüştür. BOA., *A.} MKT. MHM.* 500/4 (11 R 1307/5 Kasım 1889).

ıslah edilmiştir. Nitekim 1284/1868 tarihli Girit Reformları çerçevesinde adada teşekkül eden Nizamiye mahkemesi uzun zaman içinde ıslahata ihtiyaç duymuştur²⁷. Yine Girit'te 1864 Vilayet Nizamnamesi çerçevesinde adlı yetkilerini devretmesi gereken meclis-i idârelerin 1299/1882 tarihine gelindiğinde bile dava dinlemeye devam ettikleri görülmektedir²⁸.

Yeni mahkemelerin oluşumu ve bunların yetki paylaşımının dışında kadıların yetki alanlarının da daralması söz konusudur. II. Mahmud döneminde merkeziyetçiliği daha da arttırıcı reformlar çerçevesinde; XIX. yüzyılın ilk yarısına gelinceye kadar şehirlerin idaresini bütünüyle uhdelinde bulunduran ve yargının yanı sıra mülkî, idarî, malî ve beledî görevleri de icra eden kadıların vazife alanları daraltılmıştır. Bu cümleden olarak 1826 yılında merkezde İhtisab Nezareti ve taşrada ihtisab müdürlükleri kurulunca şehirlerin belediye ve âsâyış ile ilgili işleri bunlara, şehrin imar ve inşaaısıyla ilgili işleri 1831 yılında kurulan Ebnîye-i Hâssa Müdürlüğü'ne, vakıflara dair işler peyderpey 1826 yılında kurulan Evkâf Nezâreti'ne, taşraların malî ve idarî işleri ise 1840 yılında buralara gönderilmeye başlanan muhassıllara verilince, kadıların fonksiyonları gitgide azalmış oldu. Böylece zamanla kendilerine yalnızca yargı görevi kalmıştır²⁹.

²⁷ Nizamiye mahkemelerinin ıslaha ihtiyaç duymaları halinde de genel uygulamaların yanı sıra bölgesel bazda da ıslah çalışmaları yapılmıştır. Bu konuda Girit Nizamiye mahkemelerinin yeniden ıslahı hususunda bkz. BOA., *İ.MTZ..GR.*, 26/969 (1309 C 15/16 Ocak 1892), BOA., *İ.MTZ..GR.*, 29/1057 (1313 S 24/16 Ağustos 1895), BOA., *MV.* 46/34 (1306 Z 21/18 Ağustos 1889), BOA., *MV.* 85/26 (1313 M 24/17 Temmuz 1895),

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ek-1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Araştırma Merkezi (VGM), *Adalar Şer'iyye Sicilleri*, defter no: 214. İlgili kaydın bulunduğu defter, Girit'te Nizâmiye mahkemelerinin teşekkülünden sonra tutulan 97 defter içinde tutuluş tarzı itibarıyla farklılık arz etmektedir. Bu defterde; davanın tarafları, dava konusu ve buna dair tebliğ edilen evrakın türü (ihtarname, hazicname, i'lâm, davetname, beyanname, arzuhal protestoname gibi), davanın görüldüğü mahkeme ve davayı gören hâkimin ismi, davanın görüldüğü tarihler ile hülâsa olarak mahkeme kararı belirtilmiştir. Bu çerçevede hem Şer'iyye hem de Nizâmiye mahkemelerine ilişkin kararlar defterde mevcuttur. Bu bakımdan şu ana kadar incelediğimiz yüzlerce şer'iyye sicilleri içinde de bu defter farklı bir özellik arz etmektedir. Söz konusu 97 defterin 96 tanesi tamamen Şer'iyye mahkemelerine ait olup; Zabıtname sicilleri, Kassam defteri, İlamat-ı şer'iyye defterleri, Defter-i hasılat, Zabıt-ı dava, Karı koca arasındaki dava defteri, İlamat-ı şer'iyye, Hücecc-i şer'iyye sicili, Hasılat defteri, İdane defterleri, Nikah kayıt defteri ve Eytam kayıt defterinden oluşmaktadır. İlgili defterlerin numaraları için bkz. kaynakça VGM, *Adalar Şer'iyye Sicilleri* Adanın tümüyle Yunanistan'a katılmasının ardından adada bulunan ve "Cemaat-i İslâmiyye" olarak bilinen oluşum, cami, mescid, hayrat gibi vakıflara ait işlere bakmak, buralara görev yapan memurları tayin etmek, maaşlarını vermek gibi işlere bakmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Nühket Adıyeke, Nuri Adıyeke, *Fetbinden Kaydına Girit*, Babıalı Kültür Yayıncılık, 2. Baskı İstanbul 2007, s. 273-274. Söz konusu defterlerden bazıları Girit'in Yunanlılar tarafından işgalinin ardından tutulmuştur. Bu defterler muhtemelen "Cemaat-i İslâmiyye" tarafından tutulmuştur. İşgal sonrasında Girit'te Şer'iyye mahkemeleri ile ilgili Yunan hükümeti tarafından yapılan düzenlemeler için bkz. BOA., *HR.TO.* 365/111 (12.09.1881), BOA., *HR.TO.* 368/72 (18.02.1885).

²⁹ E.B. İkinci, *Osmanlı Mahkemeleri...*, s. 240-241.

1867 tarihli Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi ile aile, miras, vakıf, şahsa karşı işlenen suçlar ve cezaları gibi hukuk-ı şahsiye davaları dışındaki hususlar, Şer'îyye mahkemelerinin yetki alanından çıkarıldı ve aynı tarihli Şura-yı Devlet Nizamnamesi ile de Şer'îyye mahkemelerinin idarî yargı yetkileri tamamen ellerinden alındı³⁰. Fakat bu defa da her iki mahkemenin vazife ve salahiyetleri iyice ayrılmadığı için mahkemeler arasında yetki kargaşası çıkıyordu³¹. 23 Zi'l-ka'de 1332/13 Ekim 1914 tarihinde çıkarılan "Mehâkim-i Şer'îyye ve Nizâmîyenin Tefrîk-i Vezâîfî Hakkında Nizamnâme" ile bu kargaşanın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Söz konusu nizâmnamenin birinci maddesinde Nizâmîyye ve Şer'îyye mahkemelerinin görev ve yetki alanları şu şekilde belirtilmiştir³²:

"Ticâret ve cezâ ve emvâl-i gayr-i menkûlenin tasarruf ve intikâl ve taksîmine ve ikrâz ve istikrâza ve güzeste ve zarar u ziyâna ve iltizâmât ve imtiyâzât ve mukâvelâta ve kitaab-ı hacrdan mâ'adâ keyfiyet ballı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye veya diğer kavânîn ve nizâmât ile mu'ayyen mevâdd-ı sâ'ireye 'âd bi'l-cümle de'âvî Mehâkim-i Nizâmîyye'de ve bunların hâricinde kalan rakabe-i vakfa ve hacr ve fekk-i hacra ve vasiyyet ve nasb ü 'azl-i vasîye ve emvâl ü eytâm ve evkâfın medâyinatına ve menkûl ve gayr-i menkûl terikâtın usûl-ı ferâ'iz ve kavânîn-i

³⁰ A. Akgündüz, "İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki:...", s. 54-55.

³¹ Diyarbakır Şer'îyye Sicilleri'ni incelerken rastlamış olduğumuz bir i'lâm kaydı bu yetki kargaşasını bariz bir şekilde göstermektedir. Miladî 2.7.1905 tarihli davanın birinci celsesinde Şer'îyye Mahkemesi'nde açılan davada davalı kişi, Nizâmîyye Mahkemeleri'nin ilk dereceli mahkemesi olan bidâyet mahkemesinde görülmesi gerektiği gerekçesi ile davanın bu mahkemeye götürülmesini talep ediyor. Nitekim diğer celselerde de bu yetki tartışması devam ediyor. "Diyarbakır Hoca Ahmed Mahallesi'nde sâkin Hâcî Ali ibn Hâcî Mehmed ibn Hâcî Abdulfettah'in meclis-i şer'î şerîf-i enverde evkâf mühâsebecisi tarafından vekâl-i meclis-i şer'îsi Teyfik Beğ hâzır olduğu hâlde Hüsvre Paşa Vakfı Mütevellisi Hâcî Cebir Efendi ibn Ömer Vehbi Efendi ibn Mehmed Esed müvâcebesinde târîhden bir buçuk sene akdem Hüsvre Paşa Evkâfı'ndan Delîler Hânî dimeğle ma'rûf bir bâb hânî mâhiye dokuz yüz guruşdan olarak üç seneliği cem'an otuz iki bin dört yüz guruşa mütevellî-i mezbur bana icâr ben dahî istîcâr idüib bir buçuk seneliği mâh be-mâh mütevellî-i mûmâ-ileybe ifâ ve teslîm idilüb el-hâletü hâzîhibi ben Âsîân'a gelüb tabt-ı silâba alınub san'at-ı mezkrûreyi icrâya gayr-ı muktedit ve bu ise ma'zeret-i meşrû'adan olmağla mezkrûr icârenin feshini taleb iderim didikede mütevellî-i mûmâ-ileyb Hâcî Cebir Efendi dahî mezkrûr icâre evkâf dâresince nizâmî veçle akd olunmuş ve bu gibi icâre da'vâları bidâyet mahkemesine âid olduğundan mahkeme-i bidâyete havâlesini istirhâm eylerim didi fî-28 Rebî'u'l-errel sene 323. müdde'î müdde'â-aleyb" ayrıntılı bilgi için Bkz. *Diyarbakır Şer'îyye Sicil Defterleri*, defter no: 339, sahife no: 79, belge no: 1. Yine yetki kargaşasına dair örnek için bkz. *Neşebir Şer'îyye Sicil Defterleri*, defter no: 6, sahife no: 153, belge no: 443. Bu belgede, bir arazi anlaşmazlığının hangi mahkemeye götürüleceği tartışma konusu yapılmıştır. Yine davanın başka mahkemeye havalesi talebi için bkz. *Diyarbakır Şer'îyye Sicil Defterleri*, defter no: 343, sahife no: 3-4. Söz konusu davada celselerden birinde müdde'â aleyh davanın Nizâmîyye Mahkemesi'ne havâlesini istiyor.

³² 23 Zi'l-ka'de 1332/13 Ekim 1914 tarihinde çıkarılan "Mehâkim-i Şer'îyye ve Nizâmîyenin Tefrîk-i Vezâîfî Hakkında Nizamnâme" için bkz. *Düstur*, II. Tertip, Cilt 6, s. 1334.

mevzû' a dâ'iresinde taksîmine müte'allik olan ve mûcib-i tabrîr terikât 'aleyhine ikâme olunan de'âvî ile sâ'ir hukûk-ı şer'îyye da'vâları Mehâkim-i Şer'îyye'de rû'yet olunur".

Tanzimat Fermanı ile başlayan ve yukarıda kısaca özetlediğimiz idarî ve adlî sahada, hem merkezde hem de taşrada yaşanan değişim ve dönüşüm; Tanzimat dönemi itibariyle gerek merkezde gerekse taşrada tutulan belge ve defterlerin muhteva ve diplomatik özelliklerini değiştirmiştir. Esasen, taşrada kaleme alınan defterler ve belgeler söz konusu olduğunda bu değişimin bir anda ve her yerde hem zaman olarak meydana geldiğini söylemek yanlış olur. Zira aşağıda şer'îyye sicil defterleri üzerinde yaptığımız tahlillerden de anlaşılacağı üzere, Tanzimat ile başlayan ve önce merkez bürokrasisinde ardında da buna bağlı olarak taşrada meydana gelen dönüşüm, zaman içinde olgunlaşarak şekillenmiştir. Hatta bu sürecin Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kurulduğu yıllara kadar gittiğini yine ilgili kayıtlardan anlıyoruz.

Bugünün siyasî, iktisadî, idarî, sosyal, kültürel ve hukukî yapısının şekillenmesinde dahi rol alan Tanzimat dönemi, esasen II. Mahmud döneminde başlayan merkezleşme çalışmalarının bir ürünüdür. Merkezleşme çabaları çerçevesinde birçok sahada uzmanlık alanları oluşturuldu. Bu bağlamda merkezde nezaretler oluşturulurken taşralarda da meclisler ihdas edilmiştir. Yine bu reformlar çerçevesinde nezaretlerin taşralardaki işlerini yürütecek birçok yeni büro teşekkül etti. Bu yeni oluşturulan ve aynı zamanda eskiden beri varlığını sürdüren kurumlar arasında yazışmanın daha anlaşılır ve daha hızlı olması yönünde ortaya çıkan zorunluluk; gerek merkezden taşraya gerekse de taşradan merkeze olan yazışmalarda dil, üslup, kaligrafi, kâğıt cinsi gibi faktörleri dolayısıyla bir bütün olarak defter ve belgelerin muhteva ve diplomatliğini değiştirmiştir. Tanzimat itibariyle artık yazışmaların anlaşılabilirliği bakımından üslup daha sadedir. Belgelerin okunabilirliği açısından ise divânî ve siyakat gibi zor yazılar yerine daha okunaklı nesih ve daha çok oranda da rik'a ağırlık kazanmıştır. Diğer taraftan yazışmaların kişiler arasında kime yazıldığıнын gösterge aracı olan "elkâb ve du'â" formları da büyük oranda daha kısa ve sade bir hale bürünmüştür. Yine belgelerin daha kolay anlaşılması için içeriğine dair özetlere, hülasalara yer verilmiştir. Ayrıca, klasik dönemdeki uygulamada olmayan bir usul olarak imza uygulaması başlatılmıştır. Bir diğer önemli husus da tarih kullanımına itina gösterilmesinin ilgili mercilere ısrarla hatırlatılmasıdır³³.

³³ Bu süreçte belgelerin muhteva ve diplomatik özellikleri açısından meydana gelen değişim şüphesiz bütün belge formlarında oluşmamıştır. Örneğin, berat, ferman gibi kimi belgelerin yazı ve üsluplarında büyük değişiklikler olmamıştır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1956)", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Editörler: Halil İnalçık-Mehmmet Seyitdanlıoğlu), İş

II. Mahmud zamanında başlayan ve Tanzimat döneminde devam eden, hatta Cumhuriyet dönemine kadar gelen süreçte yukarıda bahsettiğimiz üzere, bir bütün olarak Osmanlı defter ve belge diplomatikliğinde değişimler yaşandığı gibi, Osmanlı mahkeme kayıtları olan şer'îyye sicil defterlerinde de büyük değişim yaşanmıştır. Bu konuda yaptığımız araştırmalar neticesinde, yaşanan değişimin dört noktada olduğunu gözlemledik.

Birinci olarak; yine mevzubahis süreç içinde adli ve idarî sahada ortaya çıkan değişiklikler neticesinde artık klasik şer'îyye sicilindeki konu muhtevasının farklılaştığını gözlemledik. Nitekim kadılık kurumunun görev ve yetki alanlarında meydana gelen ve yukarıda bahsettiğimiz değişiklikler, bunun yanında Batı usulü adli yapılanmanın neticesinde Şer'îyye mahkemelerinin yanı sıra Nizamiye mahkemelerinin de ortaya çıkması ve bunlar arasında görev paylaşımının yaşanması, defterlere yansıyan konuların da farklılaşmasına sebep olmuştur³⁴. Klasik dönem sicillerinde klasik kurumların gerektirdiği her konuda bilgi bulabilmekte iken, devletin kurumsal bünyesinde yaşanan değişikliklere binaen artık Tanzimat dönemi kurumlarının adli ve idarî işleyişi başta olmak üzere birçok konuda bilgi bulabilmek mümkündür. Kimi araştırmacılar, Tanzimat dönemi itibarıyla artık sicillerin zengin konu muhteviyatını kaybettiklerini düşünmekte ve sicilleri –Şer'îyye mahkemelerinin yetki alanlarındaki daralmaya ve Nizamiye mahkemelerine ait kayıtların olmadığı yönündeki görüşe istinaden olacak- sadece terike kayıtlarından veya nikâh kayıtlarından ibaret olarak görmektedirler. Oysa bu görüşün yanlış olduğunu aşağıda hem Şer'îyye mahkemelerine hem de Nizamiye mahkemelerine ait kayıtlar üzerinde yaptığımız tahlillerle ortaya koymaya çalışacağız³⁵.

Tanzimat döneminde de klasik dönemdeki gibi, devletin siyasi, iktisadi, askerî, hukukî ve ictimai hayatını aydınlatacak bilgiler bulmak mümkündür. Ancak burada hemen belirtelim ki, söz konusu bilgiler elbette ki aynı oranda ve aynı türde olmayacaktır. Zira kurumsal yapıdaki değişiklikler neticesinde kimi kurumlar yeni ortaya çıkmışken kimileri ise eskiden beri varlığını sürdürmekle

Bankası yayınları, Ankara 2006, s. . 407-418. İlber Ortaylı, “Osmanlı Kançılıyasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Editörler: Halil İnalıcık-Mehmmet Seyitdanlıoğlu), İş Bankası yayınları, Ankara 2006, s. . 389-403.

³⁴ Klasik dönem sicillerindeki konu muhteviyatı hususunda bkz. 9 nolu dipnot.

³⁵ Bu konuda Girit Adası ve Ankara'yı iki pilot bölge olarak seçtik. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin başarılı olması neticesinde Bosna, Erzurum, Edirne gibi eyaletlerin yanı sıra Girit'te yaşanan siyasi gelişmelere neticesinde sürekli buradaki Nizamiye mahkemelerinin ıslahına çalışılması bizi ilk olarak Girit sicillerini incelemeye itti. Bu sicillerin diğer bir önemi de Yunan işgali sonrasında bile tutulmuş olmasıdır. Defter örnekleri için bkz. Ek-5. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. 27 ve 28. dipnotlar. Bir diğer pilot yer olarak Ankara'yı seçtik. Çünkü Ankara, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin de başkentiydi ve yapılacak yeni düzenlemeler ilk burada uygulanabilirdi. Bu konuda da gerçekten elimize çok orijinal kayıtlar geçti. Aşağıda yeri geldiğinde bilgi verilecektir.

birlikte revizyona uğramışlardır. Yine mahkemelerde mevcut olan dualizmi de – Şer’iyye ve Nizamiyye mahkemeleri- göz önüne alırsak, her iki mahkemenin görev ve yetki alanı ne ise ona dair bilgileri yine o mahkemelerin kendilerine ait sicillerinde bulmak mümkündür. Burada mahkemelerin idarî ve adlî alanlardaki yetkilerinin zaman içinde ayrışmasına ve daralıp genişlemesine de dikkat etmek gerekiyor³⁶.

İkinci olarak; defterlerin türünün de klasik dönemden farklı olduğunu gördük. Klasik sicil defterleri diye tabir ettiğimiz defterler, yukarıda da izah ettiğimiz gibi tek tür olup herhangi bir konu ayrımı veya uzmanlık alanına göre tutulmamıştır. Kadı ya da naip, ilgili kaza makamına tayin edildiğine dair berati ile gelir ve onu defterin başına veya kendinden önceki kadı veya naibin bıraktığı yerden devam edecekse o kısma bir suretini kaydeder. Ardından da yetki ve görev alanı ile ilgili kayıtları ya sırasıyla ya da merkezden veya başka makamdan gelen belgelerin suretlerini defterin sonuna kaydederdi. Ancak, Tanzimat dönemi itibarıyla tutulan şer’iyye sicil defterleri klasik usulden ve tek tiplilikten çok farklıdır. Her şeyden önce şunu ifade edebiliriz ki, yetki ve görev alanları farklı iki mahkemenin, Şer’iyye ve Nizamiyye mahkemelerinin defterleri ayrı ayrı tutulmuştur³⁷. Söz konusu mahkemelere ait defterlerin de zaman içinde kendi aralarında

³⁶ Örneğin, 1864 yılında yayınlanan “Vilayet Nizamnamesi” neticesinde artık idarî ve adlî yetkilerin ayrıştığını görmekteyiz. Bu tarihten önce Nizamiyye mahkemelerinin ibtidaî sureti olarak değerlendirebileceğimiz ve hem idarî hem de adlî fonksiyonu olan meclisler, bu tarihten sonra adlî görevlerini artık Batı usulünde yeni kurulan Nizamiyye mahkemelerine devredecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. B. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri: ...*, 172-173

³⁷ Batı usulü yeni mahkemelerin yavaş yavaş teşekkül etmeye başlamasından itibaren bazı kayıtların her iki mahkemece aynı defterlere kaydedildiği de vakidir. Hem Nizamiyye hem de Şer’iyye mahkemelerinin, hatta Nizamiyye mahkemelerinin ibtidaî sureti olarak adlandırdığımız ve taşrada idarî görevlerinin yanı sıra adlî görevleri de haiz olan meclislerin tuttuğu adlî kayıtların ortak tutulduğunu görmekteyiz. Söz konusu bilgi için bkz. Ek-1. Buna benzer örnek Hırsova De’âvî Meclisi Tutanakları’nda da söz konusudur. Konuyu araştıran Bingöl, söz konusu defterin Meşihat arşivinde kayıtlı olduğu yerde normal sicil statüsünde ve “İlâm ve Evâmîr defteri” olarak kayıtlı olduğunu, ancak defterin yarısının Hırsova De’âvî Meclisi Tutanakları olduğunu geri kalanın ise normal sicil defteri olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Bingöl, *Hırsova Kazâ De’âvî Meclisi Tutanakları...* Buradan hareketle şunu belirtebiliriz; yeni düzenlemelerin hemen akabinde henüz sistem oturmadığı için bazı kayıtların ortak defterlere kaydedilmiş olabileceğini göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Diğer taraftan yine sistem henüz yeni ve oturmamış olacağı için farklı statü ve yetkideki mahkemelerin hâkimlerinin dahi ortak olabileceği muhtemeldir. Yaptığımız araştırmada yine Ek.1’den de anlaşılacağı üzere çeşitli mahkemelerin davalarının hâkimlerinin ortak olabileceği ortaya çıkmaktadır. Söz konusu kaydın bulunduğu defter 1879/1883 tarihlerine tekabül etmektedir. Bu durumda iki husus karşımıza çıkıyor; birincisi, Nizamiyye mahkemeleri 1864’te tam olarak teşekkül etmekle birlikte İdare Meclisleri’nin yargılama yönündeki faaliyetleri az da olsa devam etmektedir. İkinci olarak, kurulan yeni adlî yapının mahkeme üyelerinin tam olarak kendi alanlarına göre yetiştirilmesi işlemlerinin gerçekleşmediğidir. Bir diğer husus ise henüz defter sisteminde tam bir ihtisaslaşma olmamıştır.

konularına göre ihtisaslaştığını görmekteyiz. Ancak bu şekilde bir ihtisaslaşmanın da zaman aldığını görmekteyiz.

Defterler konu alanlarına göre ihtisaslaşmadan önce herhangi adlandırılmaya tabi tutulmadan klasik sicillerdeki gibi değişik konularda tutulmuşlardır. Ancak hemen belirtelim ki, defter hangi mahkemeye aitse o mahkemenin yetki ve görev alanı ile ilgili bilgi içermektedir. Mesela defter Şer'îyye mahkemesine aitse ilgili defterde, hüccet, i'lâm, tereke gibi belgelerle merkezden gelen evrak veya taşrada kurumlar arası yazışma suretlerine bir arada rastlamak mümkündür. Ancak belgelere ulaşımı kolaylaştırmak için fihrist uygulamasına başvurulmuştur³⁸. Yapılan düzenlemelerin her geçen gün oturması, bunun yanında pratikte otaya çıkan ihtiyaçlara binaen yeni hukukî düzenlemelerin yapılması ve ihtisaslaşmaya duyulan ihtiyacın artması neticesinde hem Nizamiyye hem de Şer'îyye mahkemelerine ait defterlerin konu alanlarına göre ayrı ayrı tutuldukları görülmektedir. Ama bunun yanı sıra bazı defterler ise -yine ait oldukları mahkemelerin görev ve yetkileri dâhilinde- karışık usulde tutulmaya devam etmiştir. Her geçen gün defterlerin konu alanlarına göre ihtisaslaşmaları daha da artarak devam etmiştir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde artık birçok defterin konu alanlarına göre tutulduklarını görmekteyiz³⁹.

Şer'îyye mahkemelerine ait defterlerin 19. yüzyılın sonlarına doğru artık konularına göre ayrı ayrı tutulduğundan yukarıda bahsetmiştik. Bu cümleden olarak defterlerin mahkemenin yetki alanı giren konularda verdiği belge türleri esasına göre ihtisaslaştığını görmekteyiz. Şer'îyye mahkemelerine ait olarak; kadının gördüğü davalarla ilgili *Zabt-ı Da'vâ Defterleri*, merkeze herhangi bir konuda yaptığı bir bildirim veya talep için yazdığı kayıtları tuttuğu *İ'lâm Defterleri*, herhangi bir konuda kişilere verdiği yetki belgesi olan hüccetleri kaydettiği *Hüccet Defterleri*, kişiler arasındaki miras ve taksimle ilgili tuttuğu

³⁸ Fihrist uygulamaları için bkz. Milli Kütüphane Başkanlığı Mikrofilm Arşivi, *Çorum Şer'îyye Sicil Defterleri*, defter no: 6, 8, 10, 13, 14, 15, 16.ve *Sivas Şer'îyye Sicil Defterleri*, defter no: 163, 164, 167. *Ankara Şer'îyye Sicil Defterleri*, defter no: 298, 300, 302, 305, 307, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 317, 319, 400, 438, 423. Şer'îyye mahkemelerine ait olan bu defterler örneklerinin dışında birçok karışık kayıtları havi defterlerin tutulduğu vakidir. Kimi defterler ya işlem sırasına ya da belgenin içerdiği konu kategorisine göre sicile kaydedilmiştir. Bu uygulama Nizamiyye mahkemeleri için de söz konusudur. Hatta artık defterlerin konu ayrımı esasında ihtisaslaştığı zamanda bile kimi defterlerin başında bu uygulama yine devam etmiştir. Buradan, belirli bir dönemden itibaren bütün Nizamiyye ve Şer'îyye mahkemelerine ait defterlerin hepsinin başında muhakkak fihrist vardır şeklinde bir sonuç çıkarılmamalıdır. Çünkü bu uygulama bütün defterlerde uygulanmamıştır. Muhtemeldir ki, dönemin genel teamülüne ilgili mahkeme kâtiplerinin bazıları uymuş bazılarıysa uymamıştır.

³⁹ Nizamiyye mahkemelerinden bidayet mahkemesine ait ve ihtisaslaşma öncesi karışık tutulan defter örnekleri için bkz. *Ankara Şer'îyye Sicil Defterleri*, defter no: 326, 327,334. Bu defterlerden 327 nolu defterde bidayet mahkemesi hükümlerinin yanı sıra merkez ve taşradaki ilgili merciler arasındaki yazışmalar da kayıtlıdır. Farklı mahkemelerin kayıtlarının yer aldığı defter örneği yine için bkz. BOA., *Enkaf Defteri*, defter no: 24804.

kayıtları havi *Terike ve Kassamat Defterleri* ile, evlenme bilgilerini içeren *Enkiha/Nikah Defterleri* gibi defter türlerini görmekteyiz⁴⁰.

Nizamiyye mahkemelerine ait defterlerin ihtisaslaşması ise biraz zaman almıştır. 1900'lerin başlarından itibaren artık Nizamiyye mahkemelerine ait defterlerin de konu alanlarına göre ihtisaslaştığını görmekteyiz. Ancak, bu konuda Nizamiyye mahkemeleri ile ilgili düzenlemelerin; ihtiyaç ve eksikliklere göre, hatta zaman ve zeminin olgunlaşmasına bağlı olarak peyderpey meydana geldiğini göz önünde bulunduramaz gerekmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nin daha II. Mahmud zamanında başlattığı ve Tanzimat döneminde büyük değişim ve dönüşümlere sahne olduğu gerçeğine rağmen, ortaya çıkan yeniliklerin birden her yerde ve eskiyi tamamen silip atmak suretiyle olmadığı aşıkardır. Bu bağlamda Nizamiyye mahkemelerine ait defterleri bütün Osmanlı coğrafyasında bulamayabiliriz. Özellikle defter ihtisaslaşması söz konusu olduğunda, baktığımız yerin ne zaman Nizamiyye mahkemesi kapsamında adli bir örgütlenmeye dâhil olduğu hususu önemlidir.

Nizamiyye mahkemelerine ait defter türlerinin adlandırılmasında; Nizamiyye mahkemelerinin derecesi/türü ve Şer'iyye mahkemelerinde olduğu gibi tutulan kayıtların hangi konuyu muhtevî olduğu esas alınmıştır. Nizamiyye mahkemelerine ait defterlerin içinde en yaygını verilen kararların yer aldığı ve çoğunlukla hâkim heyetinin

⁴⁰ İlgili defter türlerine ilişkin olarak, “Enkiha Sicili”, Haslat Defteri”, “Enkiha ve Hüccet-i Şer'iyye Sicili”, “Mahkeme-i Şer'iyye İ'lâmât Sicili”, İdânât-ı Şer'iyye Hüccetleri”, “İ'lâmât-ı Şer'iyye Kaydına Mahsus İşbu Sicil-i Şer'i Kaydı”, “İdânât ve İ'lâmât defteri”, “Kassâmât Sicili”, es-Sicil-i kaydü'l-kassâmât”, “... Mahkeme-i Şer'iyyesi'nde Tutulan Zabıtnamelerin Sicilidir”, “Zabt-ı Da'vâ” gibi ifadelerle defterin tanımı yapılmaktadır. Defter kapak örnekleri için bkz. Ek-2. Bu kapak örneklerinden de anlaşılacağı üzere, kimi defterlerin tek bir konuya hasredildiğini, kiminin ise bir iki konuda tutulduğunu ve bazılarının da bütün konuları içerdiğini görmekteyiz. Girit Hanya'ya ait 33 numaralı defterin başında ise “İ'lâm ve Berat defteridir” yazmaktadır. Yine, Terike Defterleri hususunda çok önemli olan bir ayrıntıyı burada zikretmek gerekiyor; klasik terike kayıtları tahrir defterlerine şahıs isimlerinin yazılış usulüne benzer bir şekilde tutulmakta iken son dönem terike kayıtları ise alt alta ve normal bir metin gibi yazılmaktadır. Bu konuda örnek bilgi için bkz. *Ankara Şer'iyye Sicil defterleri*, defter no: 362, 506. Cumhuriyet döneminde Terike Defterleri Sulh Mahkemeleri tarafından tutulmuştur. Bkz. *Ankara Şer'iyye Sicil Defterleri*, defter no: 507. Nikâh defterleri konusunda ise dikkat çeken husus; bu defterler Cumhuriyet dönemine kadar Şer'iyye mahkemeleri tarafından tutulmuş ve *Enkiha Defteri* (Nikâh defteri) ya da *Münakehat ve Miñferekat Defteri* (Evlenme Boşanma defteri) şeklinde tarif edilmektedir. Enkiha Defteri adlandırması için bkz. Ek-2. *Münakehat ve Miñferekat Defteri* adlandırması için de bkz. *Ankara Şer'iyye Sicil Defterleri*, defter no: 502. Cumhuriyet dönemi itibarıyla Nikâh Defterleri bir nevi Nizamiyye mahkemelerinin devamı suretindeki mahkemelerce tutulmuş ve “İzinname Defteri” olarak adlandırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ankara/Zir Şer'iyye Sicilleri*, defter no: 33. Bazı defterlerin ise sadece merkezden gelen belgelerin suretlerinin kaydedildiği türden oldukları görülmektedir. Son söylediğimiz defter türü için bkz. *Adalar Şer'iyye Sicilleri*, defter no: 87, ve *Ankara Şer'iyye Sicilleri*, defter no: 294.

de ismi ve imzasının yer aldığı *Karar Defterleri*⁴¹. Bu defterler ilk derece mahkemeleri olan Bidâyet mahkemeleri tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Diğer bir defter türü, verilen kararların özet olarak yer aldığı *Hulasa Defterleridir*. Konunun muhteviyatlı bir şekilde yer aldığı defterlere ise *Esas Defterleri*⁴² denmekteydi. Bir diğer defter türü, özellikle sorgu memurlarının (yargıçların) düzenlemiş oldukları belgeleri havi *Zabıtname/Zabıt Defterleridir*⁴³. Bu defterlerin da'va merkezli olarak hazırlandığı türleri ise *Zabt-ı Da'vâ Defterleri* olarak adlandırılmıştır. Şahısların mahkemeye olan dilekçe kayıtlarının yer aldığı *İstid'a Defterleri*⁴⁴ ile merkeze ya da üst merciye olan bildirim ve talepleri havi *İ'lâm/İ'lâmât Defterleri*⁴⁵ diğer defter türleridir. Şer'îyye mahkemeleri tarafından tutulan ve zamanla Cumhuriyet döneminde bu mahkemelerin kaldırılmasının ardından Nizamiyye mahkemeleri tarzında Batı usulündeki mahkemelere geçen nikah kayıtlarının tutulduğu defterlere de *İzînname Defteri*⁴⁶ denmekteydi⁴⁷.

Nizamiyye Mahkemelerinin kayıtlarına bu defter türleri dışında Cerîde-i Mehâkim olarak adlandırılan ve sadece Nizamiyye mahkemelerine ait İ'lâmât

⁴¹ Defter örneği için bkz. *Ankara/Zir Şer'îyye Sicilleri*, defter no: 13. Karar defterleri Nizamiye mahkemelerinin değişik birimlerinde de kullanılmış ve kayıtlarını tuttukları defterlere bu ad verilmiştir. Mesela, İstintak Dairesi tarafından karar defteri için bkz. *Ankara Şer'îyye Sicilleri*, defter no: 422.

⁴² Defter örneği için bkz. *Ankara/Zir Şer'îyye Sicilleri*, defter no: 38

⁴³ Defter örneği için bkz. *Ankara/Zir Şer'îyye Sicilleri*, defter no: 22

⁴⁴ Defter örneği için bkz. *Ankara/Zir Şer'îyye Sicilleri*, defter no: 32

⁴⁵ Defter örneği için bkz. *Antalya Şer'îyye Sicilleri*, defter no: 29. Yine bkz. *Ankara/Zir Şer'îyye Sicilleri*, defter no: 1, 21. Bu defter türleri de Nizamiye mahkemelerinin diğer dairelerinde kullanılmıştır. Mesela, bugünkü manada Savcılara ait görevi icra eden Müdde'î-i Umûmîlik tarafından tutulan i'lâm defterleri de mevcuttur. Bkz. *Ankara Şer'îyye Sicilleri*, defter no: 590.

⁴⁶ Defter örneği için bkz. *Ankara/Zir Şer'îyye Sicilleri*, defter no: 33

⁴⁷Bu defter örneklerinde defterin hemen baş kısmında mahkemeyi ve defteri tanımlayıcı şu ibareler önemlidir; “Adliye ve Mezahib Nezareti’ne Merbût İ'lâmât Kaydına Mahsûs Sicildir”, “... Kazası Sulh Hukuk Mahkemesi Karar defteridir”, “Karar defteri”, Mehâkim-i Hukûkiyye ve Ticâriyye ve Şer'îyye ile Devâir-i İcrâiyyeye Mahsûs Esas Defteridir”, “İstid'â Defteri”, İzinnâme Defteri”, “İstintak Dâiresinin Karar Defteridir”, “Müdde'î-yi Umûmîliği İ'lâmât defteri”, “Adliye ve Mezahib Nezareti’ne Merbût ... Kazâsı Bidâyet Mahkemesine Mahsûs İ'lâm defteridir!”, “... Kazâsı Bidâyet Mahkemesi İ'lâm Defteridir”, “... Kazâsı Bidâyet Cezâ Mahkemesi’ne Mahsûs Zabıtname”, “Bidâyet Hukûk karar defteridir”, “... Kazâsı Bidâyet Hukuk Mahkemesi Esas İstid'â Defteridir”, “Mahkeme-i Asliye Dâiresi Esas Kayıt defteri”. Bu örneklerin yanında Ankara Şer'îyye Sicil Defterleri’nden 587 nolu defterde “... Mahkeme-i Asliyesi Ağır Ceza Dâiresi Esas Kayıt Defteri”, 430 nolu defterde “Sulh Mahkemesi Karar defteri”, ve 507 nolu defterde “Sulh Mahkemesi Terike Esas Defteri” yazmaktadır. Bu ifadeler yukarıda da belirttiğimiz gibi mahkemenin ve defterin tanınmasından önem arz etmektedir.

kayıtlarının yer aldığını görmekteyiz. Söz konusu ceridenin teşekkülü için Ma'ârif Nezâret-i Celîlesine yazılan yazı şu şekildedir⁴⁸:

Ma'ârif Nezâret-i Celîlesine

“Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezâret-i Celîlesi ma'yyetinde bulunan Mebâkim-i Nizâmîyye i'lâmâtının tab' ve neşri zımnında Ceride-i Mebâkim ümûniyle bir gazete çıkarılarak, bunun nüsbaları şimdiki hâlde haftada iki def'a basılıp senevi bir aded Osmanlı Lirası'na satılmak ve nezâret-i müşârun ileyhânn taht-ı tedkâk ve idâresinde bulunmak ve Mekteb-i Sınâyi'a başkaca bir sermaye olmak üzere oranın matba'asında basdırılması husûsuna Encümen-i Vükelâ kararıyla bi'l-istîzân irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî muta'allik buyurulmuş olmağla nezâret-i müşârun ileyhâ ile bi'l-muhâbere icâbının himmet buyurulması bâbında tezkîre”.

Şer'îyye ve Nizamiyye mahkemelerinde tutulan defterler konu muhtevası itibarı ile birbirinden farklıdır. Hatta yukarıda da görmüş olduğumuz üzere defterlerin isimleri dahi birbirinden farklıdır. Ancak birkaç tanesi istisnadır. Mesela *İ'lâm Defterleri* hem Şer'îyye mahkemelerinde hem de Nizamiyye mahkemelerinde var olan bir defter türüdür. Ancak konuları farklıdır. Zira, söz konusu mahkemelerin yetki ve görev alanları da farklıdır. Bir diğer benzer defter türleri ise Zabıt Defterleri (Zabıtnameler, Zabıt-ı Da'vâ Defterleri)dir.

Şer'îyye ve Nizamiyye mahkemelerine ait kayıtların zaman içinde giderek ihtisaslaşmaya binaen ayrı ayrı defterlerde ve konu bazında tutulduğunu yukarıdaki izahatlarımızda gördük. Bu tespiti ise daha ziyade mahallinde tutulan defterler için yaptık. Her iki mahkemeye ait bazı kayıtların -merkezde tutulan defterler içinde- bir arada yer aldığı da olmuştur⁴⁹. Ayrıca, Nizamiyye

⁴⁸ BOA. A}.MKT. MHM. 450/10, (16 M 1290/16 Mart 1873) Ceride-i Mehakim, Şer'yye mahkemelerinde sıklıkla başvuru ve bir tür formül niteliğindeki sakk mecmualarının gördüğü vazifeyi görmüştür. Çeşitli bölgeden örneklerin sunulması ile hakimlere ve adaylarına mesleklerini öğretici bir fonksiyon üstlenmiştir. Ceride-i Mehâkimde yer alan kayıtları incelediğimizde çeşitli konularda verilen i'lâm kayıtlarının yer aldığını görmekteyiz. Bunun dışında Nizamiyye mahkemelerinin türlü derecelerine ait kayıtları görmek de mümkündür. Bunun yanı sıra ilgili mahkemelerin işleyişine ilişkin yazıların suretlerini de bulmak mümkündür. Örneğin, fi 23 Rebi'ü'l-âhir sene 309 ve fi 13 Teşrin-i sâni sene 307 târihinde bi'l-cümle vilâyât istinâf mahkemesi müdde'î-yi umûmîlerine ve müdde'î-yi umûmî bulunmayan mahaller müdde'î-yi umûmî mu'âvinlerine yazılan tahrîrât-ı umûmiyye sûreti için bkz. *Ceride-i Mebâkim*, S. 627, 2 Cemâziye'l-evvel sene 1309, Matba'a-i Âmire. Ceride-i Mehakim gibi Nizamiyye mahkemeleri kayıtları hakkında bilgi ihtiva eden bir diğer gazete ise 15 günde bir çıkan Ceride-i Adliye isimli gazetedir. Bu gazete 6 Receb 327 tarihinde yayın tarihine girmiştir. Bu gazetede de hemen hemen her derecede mahkemeye ait karar kayıtları vardır. Örnek için bkz. *Ceride-i Adliye*, S. 38, 6 Receb 1329, Matba'a-i Âmire.

⁴⁹ BOA., EV. d. defter no: 24804. Bu defterde Şer'îyye mahkemeleri ile ilgili olarak sadece Fetvahane'ye ait kayıt mevcuttur. Burada hemen belirtelim ki, Fetvahane Şer'îyye mahkemelerinin kanun yolu merciidir. Fetvahaneye ait kayıtlar 1 ve 2. Sayfalardadır. Onun dışındaki bütün kayıtlar Nizamiyye mahkemelerinin muhtelif derece ve bürolarına

mahkemelerinin her bir derecesine ilişkin kayıtların da yine mahalli sicil defterlerinde ayrı ayrı tutulduğu merkezdeki bazı defterlerde üç derecenin kararlarının bir arada yer aldığı görülmektedir⁵⁰.

Tanzimat dönemi itibarıyla tutulmuş olan defterlerin hangi mahkemelere ait olduğunun tespiti söz konusu olduğunda şu hususlara dikkat etmek gerekmektedir; ilk olarak defterin hangi tarihte tutulduğunun bilinmesi gerekmektedir. 1800'lü yılların son çeyreğine kadar tutulmuş defterlerde pek bir ihtisaslaşma söz konusu olmadığından ancak belgelerin türleri ve konularından hareketle önce hangi mahkemeye ait olduğu, ardından da hangi tür bir belge olduğu tespit edilebilir. Şayet kapakta veya iç kısmında defteri izah eden bilgi varsa sorun kendiliğinden halledilmiş olur. Burada unutmamalı ki, defterlerin bazıları ihtisaslaşma sonrası da bile adlandırılmış olmayabilir. Bu durumda da yine belge ve konu kritiğinden hareket edebiliriz. Hangi konuya hangi mahkemenin bakacağına dair nizamname burada bize en kısa yoldan defteri çözümlememizde yardımcı olacaktır. Karışık kayıtların yer aldığı defterlerde özellikle bu yöntemle başvurulabilir. Defter tespitinde en büyük sıkıntı, defterlerin bazılarının ortak adla tutulmuş olmasıdır. Bu konuda yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Zabıt Defterleri* ile *İ'lâm Defterleri* hem Şer'îyye hem de Nizamiyye mahkemeleri tarafından tutulmaktadır. Ancak aşağıda Ek'lerde de göreceğimiz üzere defterler bu adla da olsa "filanca mahkemeye ait *Zabt-ı Da'vâ*, ya da *İ'lâm Defteridir* şeklinde tanımlama yapılmaktadır. Bu yapılmamışsa o halde iç kısmında -iç kapakta ve sayfaların üstünde- tanımlayıcı ifadeler veya o da yoksa defterde yer alan konulardan hareketle defterin ait olduğu mahkemeyi tespit edeceğiz⁵¹.

Şer'îyye sicilleri üzerinde yaptığımız inceleme neticesinde *üçüncü olarak* şunu gözlemledik; Tanzimat dönemi sonrasında tutulan defter içinde yer alan belgeler yine klasik dönem sicillerinde yer alan belgelerden farklılık arz etmektedir. Bunun başlıca sebebi, Osmanlı merkez bürokrasisinde meydana gelen değişim ve özellikle adli yapıda yaşanan yeni yapılanmadır. Klasik sicillerde yer alan belgeler, kadının kendi yetki ve görevleri çerçevesinde tuttuğu *i'lâm*,

aittir. Söz konusu defterin başında da defterde yer alan davaların hangi mahkemelerde görüldüğüne dair fihrist vardır.

⁵⁰ Örnek için bkz. Ek-4. Şer'îyye sicil defterleri bildiğimiz üzere taşrada ilgili kaza mahallinde tutulan defterlerdir. Tanzimat dönemi ile birlikte hukuk sahasında yaşanan ve süreç içinde olgunlaşan resepsiyon döneminde, gerek Şer'îyye ve gerekse de Nizamiyye mahkemelerinin kanun yolları olan ve aldığı kararları denetleyen üst derece mahkemeler de teşekkül etmiştir. İşte bu üst mahkemelerin kayıtlarını da merkezde tutulan defter serileri içinde bulmak mümkündür. Şer'îyye mahkemelerinin kararlarını denetleyen ve üst mahkeme vazifesini icra eden Fetvahane ve Meclis-i Tetkikat-ı Şer'îyye kararlarını muhtevi defterler bugün İstanbul Müftülüğü'ne bağlı Meşihat Arşivi bünyesinde yer almaktadır. Bu defterlerin yer ve katalog numaraları için bkz. Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt, *Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İsam Yayınları, İstanbul 2006.

⁵¹ Defterleri tanımamıza ve tanımlamamıza yarayacak dış kapak ve defter iç yazıları için bkz. Ek-2, 3 vd.

hüccet, *ma'rûz* ve *mürâsele* türü belgelerin yanı sıra merkezden ve diğer makamlardan sadır olan *fermân*, *berât*, *buyuruldu*, *temessük*, *tezkiire*, *mektûb* gibi belgelerdi. Tanzimat dönemi itibariyle bu belgelerden kadıların tuttuğu belgeler, kadının görev ve yetkisindeki daralmaya paralel olarak konu muhteviyatı daha sınırlı olmak sureti ile varlığını sürdürmüşlerdir⁵². Ancak, bu belgelerin klasik usuldeki gibi belirli formlarda olduğunu da söyleyemeyiz. Nitekim klasik usul ve formların yavaş yavaş değişmesi ile birlikte mevzubahis belgeler isim olarak aynı olmakla birlikte muhteviyatı değişmiş olabilmektedir. Örneğin, *İ'lâm* diye tabir ettiğimiz ve kadının gördüğü davaları muhtevi belge türleri Tanzimat dönemi itibariyle hem Şer'iyeye hem de Nizamiye mahkemelerinde tutulan bir defter serisinin adı olmuştur. Buradaki manası, taşradan merkeze olan bir bildirim, bilgilendirme ve talep şeklindedir. Kadı, daha ziyade taşrada gördüğü davaları, talep ve arzları merkeze maruz dediğimiz belgelerle bildirirdi. Ancak bu *Ma'rûz* külliyatının olduğu defterler *İ'lâm Defterleri* olarak adlandırılmıştır. Klasik dönemde *İ'lâm* olarak adlandırdığımız ve kadının bir dava ile ilgili kayıtlarını havi belgeler ise Tanzimat sonrasında *Zabt-ı Da'vâ/Zabıtname/Zabıt Cerîdesi* dediğimiz defter serileri içinde yerini almıştır⁵³. Diğer taraftan Nizamiye mahkemelerinde görülen dava kayıtlarının artık batı usulünde celseli bir surette tutulmaya başlandığı görülmektedir. Mahkemenin muhtelif zamanlardaki oturumları celse celse kaydedilmiştir⁵⁴.

Klasik Şer'iyeye sicillerinde yer alan ve daha ziyade merkezden gelen belge türleri Tanzimat bürokrasisinde meydana gelen değişime paralel olarak bazı değişikliklere uğramıştır. Bu belge türlerinden bazıları varlığını sürdürürken bazıları da zaman içinde ortadan kalkmıştır. Hatta yine değişime paralel olarak yeni belge türleri ortaya çıkmış ve sicillerde yerlerini almıştır. Klasik dönem belgelerinden ferman ve beratların padişaha ait belge türü olmaları hasebiyle varlıklarını uzun müddet devam ettirmeleri gayet tabiidir. Ancak, diğer

⁵² Tanzimat sonrası *Mürâsele* örneği için bkz. Nevşehir/Arapşun (Gülşehir) *Şer'iyeye Sicil Defterleri*, defter no: 8 belge no. 237, ve Isparta *Şer'iyeye Sicil Defterleri*, defter no: 188, s. 82. *Ma'rûz* örneği için bkz. Isparta *Şer'iyeye Sicil Defterleri*, defter no: 187, s. 17 ve Burdur *Şer'iyeye Sicil Defterleri*, defter no: 29. s. 134.

⁵³ *İ'lâm*, Şer'iyeye sicilleri içinde en çok karıştırılan belge türleridir. Normalde görülen dava tutanaklarına *İ'lâm* denirdi. Ancak merkeze olan bir bildirim, talep ve bilgilendirme belgesi olan *ma'rûzlar* ile sıklıkla karıştırılır. Bu karışıklığın sebebi kadıların, zaman için birçok davayı merkeze arz ederken *Ma'rûz* dediğimiz belgelerinin sonunda "... der-i Devletlerine 'arz ü *İ'lâm* olundu" ibaresindeki *İ'lâm* kelimesinin belgedeki konu ile özdeşleştirip konunun bir bildirim değilde görülen ve karara varılan bir dava gibi algılanmasıdır. Oysa *İ'lâm* kelime anlamı itibariyle bildirmek, iletmek anlamına da gelmektedir. Kanaatimizce yanlış algı buradan kaynaklanmaktadır.

⁵⁴ Celseli dava örnekleri için bkz. *Dişarbakır Şer'iyeye Sicil Defterleri*, defter no: 343. Aynı şekilde çok nadir de olsa bazı *Ma'rûz* ve *Hüccetlerde* de celseye benzer bir mantık güdülmüştür. Bu konuda *Celseli Hüccet* örneği için bkz. *Dişarbakır Şer'iyeye Sicil Defterleri*, defter no: 343, ve *Celseli Ma'rûz* örneği için bkz. *Dişarbakır Şer'iyeye Sicil Defterleri*, defter no: 629. S. 74-75

makamlardan sadır olan buyuruldu, temessük gibi bazı belgeler varlığını sürdürmekle birlikte, devlet kurumlarındaki yetki ve işleyişin değişmesine binaen sayıları oldukça azalmış, ve zamanla hiç kullanılmaz olmuşlardır. Yine bu belgelerden olan tezkire ve mektub türü belgeler ise varlığını, içerik ve yetkiyi kullanan memurlar bazındaki değişikliklere rağmen devam ettirmişlerdir.

Tanzimat ile birçok alanda özellikle de bürokraside meydana gelen yeni yapılanma neticesinde yeni belge türleri ihdas edilmiştir. Bunlardan, *Lâyihalar*, *Nizâmnâmeler*, *Emîrname-i 'Âlî ve Emîrname-i 'Sâmî*, *Şukka*, *Talimatnâmeler*, *Tahrîrâtlar*, *Müzekkireler*, *Takrirler* gibi belgeler taşra ile merkez bürokrasisi arasındaki ve taşradaki memurların kendi aralarındaki yazışmalarda sıklıkla kullanılmıştır⁵⁵. Ancak bu kayıtları da hem Nizamiyye hem de Şer'iyye mahkemelerinin kayıtlarında bulmak mümkün olmakla beraber her defterde yer alması söz konusu değildir. Özellikle defter alanında yaşanan ihtisaslaşma neticesinde o defterin konu alanına girmeyen belgeyi orda bulmak mümkün değildir. Bu tür, merkez-taşra arası yazışmalarda kullanılan belgeler⁵⁶ klasik dönemdeki gibi aynı defter içine değil genellikle ayrı bir deftere kaydedilmekteydi⁵⁷.

Tanzimat dönemi şer'iyye sicil defterlerinde tespit ettiğimiz *dördüncü husus*; defterlerdeki dil, üslub, yazı türü, mürekkep gibi argümanlardır. Artık gittikçe uzmanlaşan ve kalabalıklaşan bürokraside işlerin zamanında ve hızlı yürümesi için bazı önlemlerin alındığını ve değişikliklerin yapıldığını yukarıda zikretmiştik. Merkezde meydana gelen bu anlayışın taşrayı ve dolayısıyla şer'iyye sicillerini

⁵⁵ *Nizâmnâme* örnekleri için bkz. "Bilumum mehâkim-i şer'iyye hakkında müceddeden kaleme alınan nizâmnâmedir" *Çankırı Şer'iyye Sicil Defterleri*, defter no: 32. s. 15. "Kavânin ve nizâmât hükkâm-ı şer'i ve me'mûrîn-i şer'iyye hakkında kânûn-ı muvakkat" Burdur *Şer'iyye Sicil Defterleri*, defter no: 32. s. 100-103. "Nizâmnâme" Isparta /Uluborlu *Şer'iyye Sicil Defterleri*, defter no: 157, s. 144-145. *Lâyıha* örneği için bkz. "Taşrada kâ'in bi'l-cümle evkâf-ı şerîfenin cihât idâresi ile evkâf müdürlerinin harekât ve icrâati hakkında yedlerinde bulunan 'atîk lâyhânın ba'd ez-in hükmü câri olmamak üzere bu kere dokuz fasl ve elli altı bendi şâmil kaleme alınan nizâmnâme lâyhâsıdır". Isparta *Şer'iyye Sicil Defterleri*, defter no: 32. s. 15-25. *Emîrname-i 'Âlî* örneği için bkz. Ezine *Şer'iyye Sicil Defterleri*, defter no: 1282. *Emîrname-i 'Sâmî* örneği için bkz. Isparta/Uluborlu *Şer'iyye Sicil Defterleri*, defter no: 152, s. 182. *Şukka* örneği için bkz. Isparta *Şer'iyye Sicil Defterleri*, defter no: 186, s. 128. *Talimatname* örneği için bkz. Isparta *Şer'iyye Sicil Defterleri*, defter no: 193, s. 185. *Tahrîrât* örneği için bkz. Diyarbakır/Çermik *Şer'iyye Sicil Defterleri*, defter no: 402, s. yok.

⁵⁶ Merkez-Taşra ve Şehir İçi/Daireler arası yazışmalarda kullanılan belge türlerini hususunda geniş bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998, s. 221-341.

⁵⁷ Bu konuda örnek için bkz. *Adalar Şer'iyyer Sicilleri*, defter no: 87. Bu defter Şer'iyye mahkemesine ait olup defterin tamamı merkez-taşra arası yazışmaları havidir. Yine Nizamiyye mahkemesine ait olup sadece merkez-taşra arası yazışmalar için tutulmuş olan defter örneği için bkz. *Ankara Şer'iyye Sicilleri*, defter no: 327.

etkilememesi mümkün değildir. Bu cümleden olarak, klasik sicillerde kullanılan ve çoğunlukla ta'lik türü yazılar yerini kurumlarda giderek yaygınlaşan yazı türü olan rik'aya bırakmıştır. Diğer taraftan kağıtlar daha basit ve sadedir. Eski âharlı kağıtlar maliyet sebebiyle artık pek kullanılmaz olmuştur.

Klasik dönem defterlerde kadının kendi yetkisi çerçevesinde tuttuğu belgelerde onay unsuru olarak mühür ve imza konulmazdı. Sadece belgenin altında mahkemenin icra edildiğine dair şahitlerin isimlerinin yazıldığı şuhudü'l-hâl kısmı vardı. Kadının, tayin beratını defterin başına yazmanın dışında dışında ismini belgelerin altına yazmaları adet değildi. Tanzimat dönemi ile birlikte artık imza ve mühür uygulaması yaygınlaşmış, hatta zorunlu hale gelmiştir⁵⁸. Nizamiye mahkemelerinin iyice kurumsallaşması ile birlikte de hakim heyetinin isimlerine yer verilmiştir. Bu uygulamanın şer'iyeye mahkemelerin de dahi yapıldığını görmekteyiz⁵⁹.

Sonuç

Altı yüz yıllık aşkın ömür süren Osmanlı Devleti'nin bütün kurumlarında olduğu gibi adli müessesesi de zaman içerisinde değişime maruz kalmıştır. Adli sahada yaşanan bu değişimi idarî, askerî, malî, ictimâî ve siyasî alandan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bu nedenle Osmanlı kurumsal yapısının tamamı, bilhassa adli mekanizmada yaşanan gelişmeleri esas almak suretiyle yaptığımız izahatlarla Tanzimat döneminde şer'iyeye sicil defterlerinin muhteva ve diplomatik özelliklerinde yaşanan değişim ve dönüşümünü aydınlatmaya çalıştık.

Konunun tam olarak anlaşılabilmesi için bol miktarda klasik dönemdeki sicil defterlerinin de özelliklerine yaptığımız atıflarla kafalarda bir şablon çizmeye çalıştık. Neticede Tanzimat döneminin hemen öncesinde II. Mahmud döneminde merkezîyetçi bir yapının tesisi ile başlayan ve Tanzimat döneminde bütün kurumlara sirayet ettirilen resepsiyon döneminde, kurumların farklı gereksinimine ve yapılan yeniliklere binaen sicillerin de büyük oranda klasik dönem defterlerden farklılaştığını gözlemledik.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile başlayan ve süreç içinde peyder pey olgunlaşan yeni kurumsal yapının aynı zamanda mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne de intikal ettiğini gözlemledik.

⁵⁸ Klasik dönem sicillerinde bazı kadılar merkezden gelen veya başka makamlardan sadır olan kayıtların suretini deftere kaydederken bunların orijinallerinde olan pençe ve kuyruklu imzaları taklit ederek çizerlerdi. Tuğrayı çizme yoluna ise gitmemişlerdir. Bu konuda örnek için bkz. Konya Şer'iyeye Sicil Defterleri, defter no: 42.

⁵⁹ Adalar Şer'iyeye Sicilleri, defter no: 87. Bu defter Şer'iyeye mahkemesine aittir ve Yunan işgali sonrasında tutulmuştur. Defterin altında "Hey'et-i Hâkime" ve "Mehâkim-i Şer'iyeye" yazmaktadır.

EK 1 : Belge Transkripsiyonu

Numarası	Müddet Yâhüd	Madd'e Aleyh	Yâhüd İhtarâm	Tarih-i Tehlîg	Yer-i Muhakeme	Mahkemîn İsmi	Mahkemeyi İcrâ Eden Me'mûrân İsmi	Hikâs-i Davâ	Tuhâzî Lazîm	İcrâ İhtimâm Olan
1	Ereziâ Papazakî	Zorçezli İbrahim Ağa Eytâm	İhtarâmâne	fi 25 Kânûn-ı sâni sene 98	on beş güne kadar	..	Eden Me'mûrân ..	fi târîh ve numerolu fîâm mücâbace matlûb olan âkemin ihdissâli için derûn-ı şehâde olan hânesini Mahasîkâ? nâm zimnî bey' âkeçğine	mevzî-î mezkûr vakf' oldığından müzâyecelân teklîfi zimnânda icab iden mu'âmelân ifâsı için evkâf muhâsebecliğine ifâde olındı.	İcrâ İhtimâm Olan
2	Menâfî Sandığı	Kanakî Fâfâl Ağa nın eytâmı	'arz-ı hâl	29 Ağustos sene 99	fi 14 Eylül sene 99 İbiddâyyede muhakemesi icrâ oluncakdır	İbiddâyye	Mustafa Aşkî	Pödelerinin Menâfî Sandığı'na mehdûm olduğu yedi bin sekiz yüz otuz guriş ile nemâsanon tesviyesine dâir.	bir tabak mesnâfât-ı zâ'ilemân fâsmûdan vâreste olmak üzere mesâlahatın sulhunun ifâsı.	varakâ-yi mezbûreyi aldım (imza)
3	Hıyâlî Ruso Malânderakî	Mahcûr İhtâzîde Hısan	İhtarâmâne	29 Ağustos sene 99	on beş gün kadar	mukâvelât muhâzeresi	Mustafa Aşkî Etfendi	Merhûm Malânderakî ve mahcûr-ı merhûmûdan bâ-fîâm alâcığı olan âkemin tesviyesini için İnkilâpîyânâ Karyesi'ne mütâsarraf' olduğu emlâkân bey' âkeçğine dâir.	Merhûm Hasan'ın İnkilâpîyânâ Karyesi'nde (..:) Marabutt oğlu Dervîş Ağa ve tarîk-i 'âmm ile mahdûd yüz yüğürmü yedi sâk zeytun eşcârın hâvî sekiz mudluk tarla ve yannî mudluk bağçeye mütâsarraf' ise de emlâk-ı mezkûrâda Nuri Etfendi ve Polâgatos Etfendi gurûsunun sülâlis hissesi oldığından ol vesile ile fîzâ'idân cevâb-âmmârinin terfîb ve müâdde'â bihe teblîği	varakâ-yi mezbûreyi aldım. (imza)
4	Astoklu Papazakî	Demirhâkî Ahmed Ağa eytâmı	Dâ'veriâmâne	31 Ağustos sene 99	fi 10 Eylül sene 99	Mahkemeyi İstirâf	Mustafa Aşkî Etfendi			varakâ-yi mezbûreyi aldım (imza)
5	Orhanzakî İsmâil Etfendi	Keldân oğlu İsmâil Etfendi veresesi	Dâ'veriâmâne	31 Ağustos sene 99	fi 10 Eylül sene 99	Mahkemeyi İstirâf	Mustafa Aşkî Etfendi			varakâ-yi mezbûreyi aldım. (imza)
6	Vankano Kalâkânno	Mahcûrezâde Hısan	'arz-ı hâl	fi 3 Eylül sene 99	fi 10 Eylül sene 99	mahkemeyi bîdâyyet	Mustafa Aşkî Etfendi	merhûm Kalâkânno'nun alınacağı olduğu akçe hâkâmında		varakâ-yi mezbûreyi aldım. (imza)
7	İlyânakî Mehmed Bey	Eytâm Dâ'iresi	Dâ'veriâmâne	fi 6 Eylül sene 99	fi 8 Eylül sene 99	Medis-i İddire	Mustafa Aşkî Etfendi			varakâ-yi mezbûreyi aldım. (imza)
8	Yorçî İskokbozî	Evhâf ve Eytâm Medis-i	İhtarâmâne	fi 6 Eylül sene 99	fi 17 Eylül sene 99	Bîdâyyet Mahkemess-i	Mustafa Aşkî Etfendi	Usûlîyâzâde Hısan'ın Etfendi'den alınacağı olan akçe hâkâmında.		Aşkî

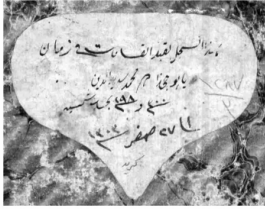
EK 2 : Defter Kapak Örnekleri I. VGM Adalar Şer'iyeye Sicilleri.

"Sicil-i eytâm ve hüccet-i mübaya'a ve sâire (sonradan üst kısmına kassâmât ve hüccet ibareleri eklenmiş), min ibtidâ-yı gurre-i Muharrem sene 287 ilâ sene 90, be-Kazâ-i Yelopoto? der-Livâ-i Resmo"
VGM, Adalar Şer'iyeye Sicil Defterleri, defter no: 133

sene 1292
"İşbu sicil-i şer'i kayd-ı idânât ve i'lâmât (bu kaydın hemen altında Yunanca yazı vardır)"
VGM, Adalar Şer'iyeye Sicil Defterleri, defter no: 139

"Mâ hâza es-sicil be-kayd'l-kassâmât fi zamân-ı Yazıcızâde Mehmed Sedidüddin, sene 300 ve sene 298, be hesab-ı şemsiyye fi 27 Safer sene 1303"
VGM, Adalar Şer'iyeye Sicil Defterleri, defter no: 74

"Numero 3
Hüve
et-Tehazü hâza es-sicil be-kayd-ı kassâmât, min ibtidâ-yı Rebi'ü'l-âhîr sene 291 ilâ fi sene 299"
VGM, Adalar Şer'iyeye Sicil Defterleri, defter no: 132

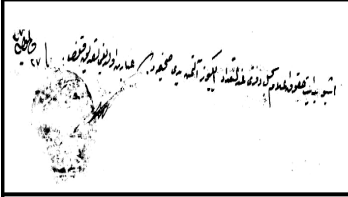

"Laşid mahkeme-i şer'iyesinin 1902 senesinde tutulan muhâkeme zabıtnâmelerinin sicilidir"
VGM, Adalar Şer'iyeye Sicil Defterleri, defter no: 93

"Zabt-ı Da'vâ, Cilt 6, min 24 Muharrem sene 324 ve fi 7 Mart sene 322/1906 ilâ fi 5 Şevvâl sene 325 ve fi 29 Teşrîn-i evvel sene 323/1907"
Resmo
VGM, Adalar Şer'iyeye Sicil Defterleri, defter no: 102

EK 3 : Defter Kapak İç Yazı Örnekleri.

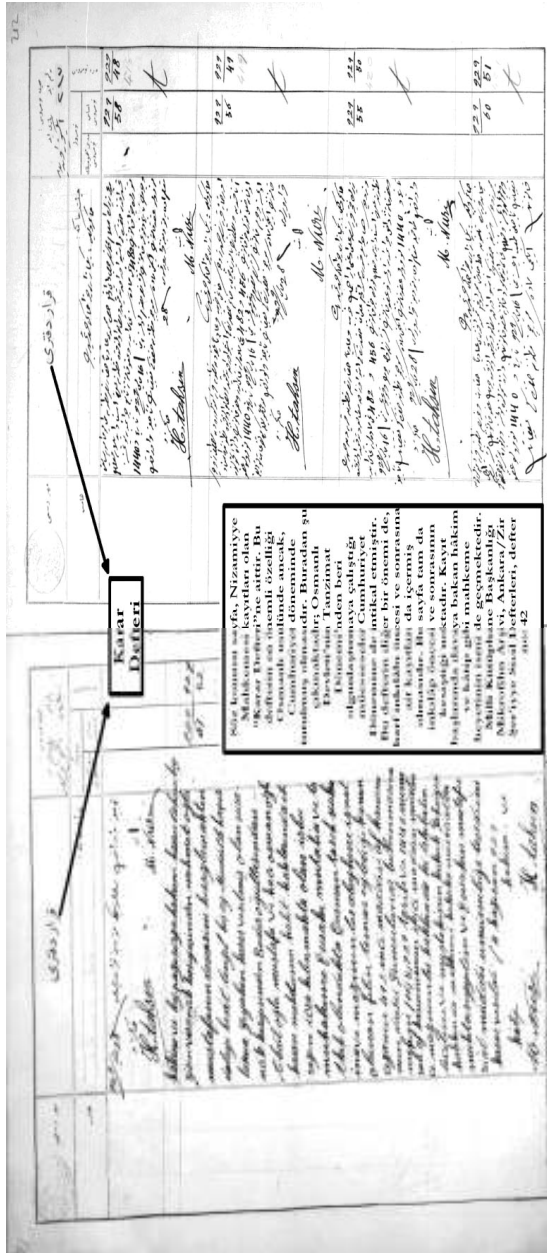
	<p>Arapsun Bidâyet Mahkemesi'ne mahsus hukuk sicilli üç yüz iki sahifeden ibâret olduğu tasdik edilmesine 'ale'l-usul tasdik kılındı.</p> <p>20 Temmuz 336, Başkâtib imza: Abdülcelil, Bidâyet Mahkemesi re'isi vekili mühür: (okunmuyor)</p> <p>Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivi, Nevşehir/ Arapsun (Gülşehir) Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 2</p>
	<p>Zir Bidâyet Ceza Mahkemesi'ne Mahsûs Sulh Ceza Karâr Defteri 1320-1342</p> <p>Bi't-ta'dâd İşbu Ceza Karâr Defteri üç yüz doksan sekiz sahifeden 'ibâret olduğu tasdik kılınır. fi 12 Haziran sen 340</p> <p>Henüz mühür-resmî vürûd etmemişdir.</p> <p>Başkâtib imza: Abdurrahman. Zir Hâkimi imza: Celil. mühür: (okunmuyor)</p> <p>Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivi, Ankara/Zir Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 30</p>
	<p>İşbu İ'lâmât-ı Şer'iyye Sicili birinci sahifeden bed' en ile cem'an iki yüz doksan sahifeden 'ibâret olduğu 'ale'l-usul tasdik kılındı. fi 13 Kânûn-ı sâni sen 337 imza: Hilmi</p> <p>Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivi, Nevşehir Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 14</p>
	<p>İşbu Bidâyet Hukuk İ'lâm Sicil Defteri 'inde't-ta'dâd iki yüz altmış yedi sahifeden 'ibâret olduğu tasdik kılınır. fi 27 Eylül sen 37 imza: (okunmuyor)</p> <p>Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivi, Ankara/Zir Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 20</p>
	<p>İşbu Hücece-î Şer'iyye Sicil Defteri birinci sahifeden bed'e ile yüz doksan(mci) sahifeden 'ibâret olduğu 'ale'l-usul tasdik kılındı.</p> <p>fi 13 Kânûn-ı sâni 337 mühür (okunmuyor), imza: Hilmi</p> <p>Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivi, Nevşehir Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 20</p>
	<p>İşbu Bidâyet Hukuk ve Sulh Hukuk Esâs Defteri bi't-ta'dâd iki yüz altmış yedi sahifeden 'ibâret olduğu tasdik kılınır. fi 10 Eylül sen 337 mühür/imza: (okunmuyor)</p> <p>Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivi, Ankara/Zir Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 14</p>

EK 4 : Nizamiyye mahkemesine ait defter. BOA., Evkaf Defteri, defter no: 27978

Mahkeme-i Temyiz Dairesi		İstinâf Mahkemesi Dairesi		Büdayet Mahkemesi Dairesi	
Yıl	İstinaf	Yıl	İstinaf	Yıl	İstinaf
1298	...	1298	...	1298	...
1299	...	1299	...	1299	...
1300	...	1300	...	1300	...
1301	...	1301	...	1301	...
1302	...	1302	...	1302	...
1303	...	1303	...	1303	...
1304	...	1304	...	1304	...
1305	...	1305	...	1305	...
1306	...	1306	...	1306	...
1307	...	1307	...	1307	...
1308	...	1308	...	1308	...
1309	...	1309	...	1309	...
1310	...	1310	...	1310	...
1311	...	1311	...	1311	...
1312	...	1312	...	1312	...
1313	...	1313	...	1313	...
1314	...	1314	...	1314	...
1315	...	1315	...	1315	...
1316	...	1316	...	1316	...
1317	...	1317	...	1317	...
1318	...	1318	...	1318	...
1319	...	1319	...	1319	...
1320	...	1320	...	1320	...
1321	...	1321	...	1321	...
1322	...	1322	...	1322	...
1323	...	1323	...	1323	...
1324	...	1324	...	1324	...
1325	...	1325	...	1325	...
1326	...	1326	...	1326	...
1327	...	1327	...	1327	...
1328	...	1328	...	1328	...
1329	...	1329	...	1329	...
1330	...	1330	...	1330	...
1331	...	1331	...	1331	...
1332	...	1332	...	1332	...
1333	...	1333	...	1333	...
1334	...	1334	...	1334	...
1335	...	1335	...	1335	...
1336	...	1336	...	1336	...
1337	...	1337	...	1337	...
1338	...	1338	...	1338	...
1339	...	1339	...	1339	...
1340	...	1340	...	1340	...
1341	...	1341	...	1341	...
1342	...	1342	...	1342	...
1343	...	1343	...	1343	...
1344	...	1344	...	1344	...
1345	...	1345	...	1345	...
1346	...	1346	...	1346	...
1347	...	1347	...	1347	...
1348	...	1348	...	1348	...
1349	...	1349	...	1349	...
1350	...	1350	...	1350	...
1351	...	1351	...	1351	...
1352	...	1352	...	1352	...
1353	...	1353	...	1353	...
1354	...	1354	...	1354	...
1355	...	1355	...	1355	...
1356	...	1356	...	1356	...
1357	...	1357	...	1357	...
1358	...	1358	...	1358	...
1359	...	1359	...	1359	...
1360	...	1360	...	1360	...
1361	...	1361	...	1361	...
1362	...	1362	...	1362	...
1363	...	1363	...	1363	...
1364	...	1364	...	1364	...
1365	...	1365	...	1365	...
1366	...	1366	...	1366	...
1367	...	1367	...	1367	...
1368	...	1368	...	1368	...
1369	...	1369	...	1369	...
1370	...	1370	...	1370	...
1371	...	1371	...	1371	...
1372	...	1372	...	1372	...
1373	...	1373	...	1373	...
1374	...	1374	...	1374	...
1375	...	1375	...	1375	...
1376	...	1376	...	1376	...
1377	...	1377	...	1377	...
1378	...	1378	...	1378	...
1379	...	1379	...	1379	...
1380	...	1380	...	1380	...
1381	...	1381	...	1381	...
1382	...	1382	...	1382	...
1383	...	1383	...	1383	...
1384	...	1384	...	1384	...
1385	...	1385	...	1385	...
1386	...	1386	...	1386	...
1387	...	1387	...	1387	...
1388	...	1388	...	1388	...
1389	...	1389	...	1389	...
1390	...	1390	...	1390	...
1391	...	1391	...	1391	...
1392	...	1392	...	1392	...
1393	...	1393	...	1393	...
1394	...	1394	...	1394	...
1395	...	1395	...	1395	...
1396	...	1396	...	1396	...
1397	...	1397	...	1397	...
1398	...	1398	...	1398	...
1399	...	1399	...	1399	...
1400	...	1400	...	1400	...

İstanbulda ve taşrada bulunan vakıflarla ilgili olarak Nizamiye Mahkemelerince çıkarılan i'lämların sicil kayıdır. Defterin her bir sütunu Nizamiye Mahkemelerinde yer alan dereceli mahkemelere aittir. İlk sütun Büdayet Mahkemesi'ne, ikinci sütun İstinâf Mahkemesine, üçüncü sütun da Temyiz Mahkemesine ait i'lâm kayıtlarıdır. BOA. Evkaf Defterleri EV.d..27978

EK 6 : Nizamiye mahkemesine ait “Karar Defteri”. Milli Kütüphane Başkanlığı, Mikrofilm Arşivi, *Ankara/ Zir Şer'iyye Sicil Defterleri*, defter no: 42

Kaynakça

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA. A}.MKT. MHM. 450/10, (16 M 1290/16 Mart 1873)
 BOA., DH. MKT. 1910/103 (12 C. 1309/13 Ocak 1892)
 BOA., A.} MKT. MHM. 500/4 (11 R 1307/)
 BOA., DH.İD., 124-2/20 (04 B. 1329/1 Temmuz 1911)
 BOA., İ..MTZ.GR., 26/1969 (15 C. 1309/16 Ocak 1892)
 BOA., DH. MKT. 873/22 (22 Ca. 1322/4 Ağustos 1904)
 BOA., Evkaf Defterleri, EV. d. 27978
 BOA., Evkaf Defterleri, EV. d. 24804
 BOA., İ..MTZ..GR., 29/1057 (1313 S 24/16 Ağustos 1895),
 BOA., MV. 46/34 (1306 Z 21/18 Ağustos 1889),
 BOA., MV. 85/26 (1313 M 24/17 Temmuz 1895),
 BOA., HR.TO..365/111 (12.09.1881),
 BOA., HR.TO..368/72 (18.02.1885).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Araştırma Merkezi (VGM)

Adalar Şer'iyye Sicilleri: 14, 21, 23, 24, 25, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 43, 45, 47, 48, 49, 51, 54, 56, 57, 66, 67, 68, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 93, 95, 96, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 113, 114, 115, 117, 118, 120, 121, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 135, 139, 145, 149, 152, 158, 159, 161, 165, 168, 169, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 184, 185, 186, 187, 191, 194, 195, 197, 198, 201, 202, 203, 208, 209, 211, 214, 215, 216, 217.

Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivi

- Ankara Şer'iyye Sicil Defterleri,* defter no: 188, 294, 298, 300, 302, 305, 307, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 317, 319, 326, 327,334, . 362, 382, 400, 422, 423, 438, 502, 506, 587, 590
Ankara/ Zir Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 1, 13, 14, 20, 21, 22, 30, 32, 33, 38, 42,
Antalya Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 29
Burdur Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 29, 32
Çanakkale/Ezine Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 1281, 182
Çankırı Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 32
Çorum Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 6, 8, 10, 13, 14, 15, 16
İsparta Şer'iyye Sicil Defterleri, defter no: 32, 186, 187, 188, 193

Isparta/Uluborlu *Şer'îyye Sicil Defterleri*, defter no: 152, 157,

Dişarbakır Şer'îyye Sicil Defterleri, defter no: 339, 343, 629

Dişarbakır/Çermik *Şer'îyye Sicil Defterleri*, defter no: 402

Neşebir Şer'îyye Sicil Defterleri, defter no: 6, 14, 20,

Neşebir/Arapşun (Gülşebir) Şer'îyye Sicil Defterleri, defter no: 2, 8

Konya Şer'îyye Sicil Defterleri, defter no: 42.

Sivas Şer'îyye Sicil Defterleri, defter no: 163, 164, 167

II. Resmi Yayınlar

Düştur, I. Tertip, Cilt 1, s. 352-357, 29 Şevvâl 1288'de "Mehâkim-i Nizâmîyye Hakkında Nizâmâme".

Düştur, I. Tertip, Cilt 1, s.357-364, 21. Rebiu'l-evvel 1289'da Dersaadet Hukuk-ı A'diye ve Cezâiye Mehâkim-i Nizâmîyyesinin Teşkilat ve Vezâifine Dâir Nizâmâme".

Düştur, I. Tertip, Cilt 4, s. 245-260. 27 Cemâziye'l-âhir 1296/18 Haziran 1879'da "Mehâkim-i Nizâmîyyenin Teşkilâtı Kanunu".

Düştur, II. Tertip, Cilt 6, s. 1334. 23 Zi'l-ka'de 1332/13 Ekim 1914 tarihinde çıkarılan "Mehâkim-i Şer'îyye ve Nizâmîyyenin Tefrik-i Vezâifi Hakkında Nizamâme".

Ceride-i Mehâkim, S. 627, 2 Cemâziye'l-evvel sene 1309, Matba'a-i Âmire

Ceride-i Adliye, S. 38, 6 Receb 1329, Matba'a-i Âmire.

III. Kitap ve Makaleler

ADIYEKE, Ayşe Nükhet-ADIYEKE, Nuri, *Fethinden Kaybına Girit*, Babıalı Kültür Yayıncılık, 2. Baskı İstanbul 2007.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, "İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îyye Mahkemeleri ve Şer'îyye Sicilleri", *Türkler*, C. X., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 54.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Osmanlı Kanunnâmeleri: Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihi Seyri", *Türkler*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 21 vd.

APAYDIN, Bahadır, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, Adalet Yayınları, Ankara 2010.

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

AKYILDIZ, Ali, "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1956)", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Editörler: Halil İnalçık-Mehmmet Seyitdanlıoğlu), İş Bankası yayınları, Ankara 2006, s. . 407-418.

AYDIN, M. Akif, "Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi", *Türkler*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 15.

- AYDIN, Bilgin-YURDAKUL, İlhami- KURT, İsmail, *Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İsam Yayınları, İstanbul 2006.
- BİNGÖL, Sedat, *Hırsova Kazâ Deâvî Meclisi Tutanakları (Nizâmiye Mahkemeleri Tutanaklarından Bir Örneğe)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2002.
- BİNGÖL, Sedat, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı reformu (Nizâmiyye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2004.
- BOZKURT, Gülnihâl, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, TTK, 2. Baskı, Ankara 2010.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)" *Belleten*, Cilt LXV, Sayı 242-244, TTK Basımevi, Ankara 2002, s. 959-1005.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası*, İstanbul, Arı Sanat Yayınları, 2004.
- KURT, Yılmaz - CEYHAN Muhammed, *Osmanlı Paleografyası ve Osmanlı Diplomatikası*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 1998.
- ONGAN, Halit, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyeye Sicili*, TTK. Basımevi, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1958.
- ORTAYLI, İlber, "Kadı: Osmanlı Kadısı", *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 69-70.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2011.
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Kaçılıryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Editörler: Halil İnalıcık-Mehmmet Seyitdanlıoğlu), İş Bankası yayınları, Ankara 2006, s. . 389-403.
- TAK, Ekrem, "Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Gelişimi", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.
- TOKDEMİR, Ertuğrul, "Çözülüş ve Uyum Sürecinde Tehditler ve Tepkiler", *Prof. Dr. Haydar Kazgan'a Armağan: Yakın Tarihimizin İktisadî Panoraması*, (Ed: Ertuğrul tokdemir, Öner Günçavlı, Saime Suna Kayam), TTK, Ankara 2011, s. 58.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nde İlmîye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1984.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Şer'î Mahkeme Sicilleri", *Ülkü*, C. 5, S. 29, Ulus Basımevi, Ankara Temmuz 1935, s. 366
- YAMAN, T. Mümtaz, "Şer'î Mahkeme Sicilleri", *Ülkü*, C. 12, S. 68, Ulus Basımevi, Ankara İlk Teşrin 1938, s. 154.